M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 152

Title: Sa. Sangraha

Sāra Saṅgraha	Title
Varadarāja Kavi	Author
	Editor
first Paricchedā	Year, Vols.
	Publisher
132	Remarks

सत्क्रियामनिबंधकृन्नं दुरितं प्रमूः कारकाः

सारी

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ नमामि परमात्मानं स्वतः सर्वार्थवेदिनं । विद्याना त०टी०
मादिकर्त्तारं निर्मितं नगतामपि ॥१॥ नागजाननाय महसे प्रत्यूहतिमिरच्छिदे ॥ अप्रा
रकरुणापूरतरंगितदृशे नमः ॥२॥ प्रारिप्सितस्य ग्रंथस्य प्रेक्षावदुपादेयत्वाय प्रयोजिकाभिमत
फलता स्वफलसाधनतामभिधेयप्रयोजने तु दृष्टमनुबध्नन् प्रमाणेभ्यो बोधयन्नेव दर्शयति निःश्रेय
सफलं प्रमाणादीनां तत्त्वावधारणं प्रमाणादिपदार्थोक्तेस्तत्त्वं नेत्यादि नातिविस्तरं । तेषां प्रमाणादीनां निःश्रेय
सत्वानां तानि षोडशपदार्थानां तत्त्वावधारणं आत्यंतिकदुःखविच्छेदलक्षणनिःश्रेयसफलं तद् तुल्येनानु
चरणाद्यैर्लघुनिश्चमत्र यावल्लभ्यं ति । यथा प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवत राम:
र्कनिर्णयवादजल्पवितंडाहेत्वाभासछलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति । तर १
ते तिलव्दतानीपदार्थाः जल्पन्ते ॥७॥१

समानानामभावाच्चिनोऽज्ञातीयच्च वक्ष्येदेक एवमेव तया प्रदर्श्यते इत्यर्थः । ननु चिरंतन निबंधना
नितत्र स्वविषये तेनान्येरनिष्ठत्वो व्याक्रियतो किमनेन ग्रन्थेन निर्माणक्लेशेन त्यत उक्तं
नातिविस्तरमिति । अतिविततगहनगंभीरैस्तैरल्पमेधायाविशेष्यानवकलाप्रदर्शितदेशकां
त इत्यर्थवानेवायमारंभः । ननु प्रमाणादयो वात्र प्रपंचो निबिध्यते नार्थ्यतेति विस्तर शब्दे
प्रत्युक्ताभस्य तावः प्रमाणाधीनं सिद्धिर्वादिनां पदार्थानां प्रथमं चैत प्रथमत्वं उद्दिष्टं प्र
माणं तावल्लक्षयति । तत्र प्रमाणं प्रमया व्याप्तं प्रमितिसाधनं प्रमाश्रये वा तव्याप्ती य
था वा तन्व कः प्रमाश्रयः साधनाश्रययोरन्यतरत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणं । ततश्चेश्वरव्यापि
प्रमाश्रयतया प्रमाणं सिद्धं न व्याप्तिः । न च प्रमाश्रयेश्वरे नीरूपात्मन्निति प्रमाणकरणे

सा०

यां इष्टिकसंज्ञादिलिंगविरहप्रमादिति रतिव्याप्तिः। तेषां प्रमाणसंबंधे नियमाभावात्। न तर्हीन्द्रि
यलिंगशब्दाः प्रमाणं न स्युः। तत्रापि तन्नियमाभावादिति चेत्। मा भूवन्। न हि वयं तेषां
प्रामाण्यमभ्युपगच्छामः। इंद्रियार्थसंनिकर्षविशेषस्य लिंगपरामर्शादेश्च प्रामाण्याभ्युपग
मात्। न चैते प्रमां व्यभिचरंतीति नाव्याप्तिदोषः। एवं च प्रमाणसंबंधिप्रमेयस्यातद्व्यभिचारा
त्प्रामाण्यप्रसंगः। किमर्थं तर्हि साधनमाश्रयो वेति विशेषणं व्यालपादापादानादेव प्रमे
यादिव्यावृत्तेरिति चेत्। सत्यं। तयोरेव प्रमाव्याप्तिः स्यादेवतीति एतावता तदुपादानं। न तु
तद्दोषेण शरीरानुप्रवेशेन। सुखादिप्रमेयव्यवच्छेदेन तदनुप्रवेशो वाक्यार्थ इति नावैय
र्थ्यं। यथार्थानुभव इति प्रमालक्षणं। तत्र यथार्थेत्ययथार्थौ विषयाः पीतशंखा २

दिविप्रमाः व्युदस्यंते। अतएव तर्कसंशययोरपि व्यवच्छेदसिद्धिः। तर्कस्याहार्यलिंगजन्यत्वेना
रोपितविषयत्वस्यार्थेन समर्थयिष्यमाणत्वात्। विरुद्धानियतकोटिद्वयावलंबिनस्तादृश
विषयासंभवेनायथार्थत्वात्संशयस्य। अनुभवेऽतिस्मृतेर्निरासः। किमिदमनुभवत्वं नाम
प्रत्यक्षत्वासाधारणंकारणप्रकृतप्रत्ययत्वं अनुभवत्वं। तदविदुषां कालोत्पत्तिनियमेती
साधारणकारणप्रकृतप्रत्ययत्वं स्मृतेरसाधारणं कारणं संस्कारः। तस्यातदुत्पादनेनोता
कालिकत्वनियमाभावात् तत्रप्रसक्तिः। ज्ञानत्वावांतरजातिर्नैवाअनुभवत्वं स्मृति
व्यतिरिक्तज्ञानत्वं वा। साधनमाश्रयो वेत्युक्तेन वार्थविषयविशेषव्यवच्छेदया प्रपंच
यति। नित्यानित्यतया द्वेधा प्रमा नित्या प्रमाश्रयः। प्रमाणमितरस्यास्तुकरणस्य प्रमा

ण।ताएवं च नित्यप्रमाश्रयत्वादीश्वरस्यापि प्रमितं तत्र सिद्धं तत्सिद्धं प्रामाण्यमपि लब्धं।तं तत्वति
तदुक्तं।आप्तप्रामाण्यादिति।तन्मे प्रमाणं शिव इति च।अत्र प्रमासाधकतमं प्रमाणमित्यादौ नि
त्यायविदां लक्षणवचनानि लौकिकप्रमाणमात्रपराणि।अत एव प्रमातुरेवेश्वरस्य प्रमावि
नाभावेन प्रामाण्यमनुपपादयंत आहुः।मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता प्रमातृता।तदयो
गव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मत इति।अथ स्फुटतरानन्यदोषतया।तेषां स्वरूपव्याक्रि
येयं च निराक्रियेति मन्वानः प्रावादुकानां प्रमाणलक्षणान्यनुपन्यस्यति।अविसंवादि वि
ज्ञानं प्रमाणमिति सौगताः।अनुभूतिः प्रमाणं सा स्मृतेरन्यतिकेचन।अज्ञाततत्त्वं त २
त्वार्थनिश्चायकमथापरे।प्रमेयव्याप्यमपरः प्रमाणमिति मन्यते।६ प्रमानियतस्या

मत्त्वं प्रमाणं केचिदूचिरे।तथागतमतानुवर्त्तिनो ह्यविसंवादिविज्ञानं प्रमाणं अविसंवादश्चार्थक्रि
याप्तिरिति लक्षयंति।यथाहुः।प्रमाणमविसंवादिज्ञानमर्थक्रियास्थितिः अविसंवादन
मिति।तदसत्।एतेन विप्रलिप्सुविषये अनुमाने अव्याप्तेः।न ह्यसतो भूतस्य भविष्यतो वा काचिदर्थ
क्रियानामास्ति स्मृतिज्ञानस्य विकल्पकज्ञानात्यां चातिव्याप्तेः।न हि तत्र प्रवृत्तौ विसंवादः
तो विकल्पस्याप्यविसंवादेनानंगीकारे निर्विकल्पकस्यापि न स्यात्।तद्वारत्वात्तदविसं
वादनस्यान्यस्वलक्षणे निदर्शनेन तस्याविसंवादित्वं साधयितुं शक्यते।प्रत्यक्षादिप्रा
प्तिरिव विकल्पे।सकललैंगिकविकल्पे प्रामाण्यं स्यात्।तन्मिथ्यात्वे वा आश्रयासिद्धिः।

प्रपद्यते। अनुमानप्रामाण्यमप्युक्तमर्थं कथमाय घेत। एतेनार्थजत्वमर्थविषयत्वं वाविसंवादं इ
ति निरस्तं। विकल्पस्यापि तथाभावेन प्रामाण्यप्रसंगात्। अथैवं मन्यसे। स्वलक्षणप्रभवं निर्विकल्प
कं तन्मात्रदारोपितार्थप्रतीतावसकृत् विकल्पः स्वलक्षणे पुरुषं प्रवर्त्तयति। संवादयति चामणि
प्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन परंपरयार्थसंबंधित्वात्। न त्वाहत्यार्थजत्वं अर्थविष
यत्वं वास्यास्तीत्यप्रामाण्यमिति। नहि तत एव प्रामाण्यमनुमानस्यापि स्यात्। अथ दहनस्व
लक्षणधूमस्वलक्षणं तस्मात्तदुत्पन्नः तद्धूमविकल्पः ततो दहन इति विकल्पपारं
पर्येणार्थजत्वेनानुमानप्रामाण्यमभ्युपगम्यते। तर्हि तत एव विकल्पस्यापि प्रामाण्य
मभ्युपगम्यतां तत्रापि पारंपर्यस्यानुवर्त्तनात्। पातनबाधविरहादविसंवादइति चेत्प्र ४

यैकेन वा वस्तुगतसामान्यविषयत्वादप्रामाण्यं विकल्पस्य। अनुमानस्यापि तथाभावप्रसं
गात्। तत एतन्निरस्तं। तथा च विकल्पो ऽवस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लव इति। तथा। तस्यां
यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः। व्यावृत्तमिव निस्तत्त्वं परीक्षानंगभावत इति। अनुमानयोगक्षेमत्वा
द्विकल्पस्य। न चाशब्दार्थमेकस्यार्थस्य शब्दात्मना वजात्मानि मिथ्यात्वं विकल्पस्य। न हि घटोयमित्यस्या
र्थे घटशब्दोयमिति किं तु घटशब्दवाच्योयमिति। यदाहुः संज्ञादिसमर्थमाणोपि प्रत्यक्षत्वं न बाध
ते संज्ञिनः स्वात्मा न ह्यादिनरूपाच्छादनक्षमेति॥ ॥प्रभाकरास्तु॥ अनुभूतिं प्रमाणं। स्मृतिव्यति
रिक्ता च संविदनुभूतिः। स्मृतिस्तु संस्कारमात्रजं ज्ञानमिति। तस्यैव लिङ्ग। तथाहुः प्रमाणमनुभूतिः

सांप्रतं स्मृति। स्वनः। पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमनुच्यत इति। तत्र तावत्प्रमाणलक्षे
तो प्रथमाधस्तयोर्वदाप्रामाण्यवादिनो बौद्धास्तेन्मृतिविरत्वाकथं ज्ञानित्यस्य ज्ञानस्य स्वतः प्रामा
ण्यं प्रसाध्येतदानीं स्मृतिश्च व वक्ष्यदेनानुभूतिश्च लक्षणं प्रामाण्यं प्रसाध्यत इति मदर्दिरव्या
ख्यानेकोशलमासु प्रमातां। किंच स्मृति ज्ञानानामात्मस्वात्मनोरतिमतं प्रामाण्यं न विधीयेत। स्मृति
नां स्मृतिव्यतिरिक्तैर्वाक्येनानुभूतिविरात्रा हेतयप्रकाशरूपायास्तथा वै घांशएव संस्का
रजत्वेन स्मृतित्वं न त्वंशांतरयोरप्रीतिश्चेतनेनालोर्हेतयोः संस्कारजन्यत्वा भावकारणं तरं वाच्यं।
न हिन्नवर्यं विद्यांविषयमकाशांशकारणात्वेति। एकएकारणांतरं दृष्टमिदं वा। यथोक्तं। प्रा ५

हर

त्र द्दं१

ताकस्तं प्रमागरयामेरंष्यनाशालिकानाथमैति। सर्वं विज्ञानहेतुत्वमितो मातरस्विप्रमा। माको
मा२ नकारिभ्वि सार्थदाम्मरणरूपासं विज्ञौन्योत्मत्यत्वेन संमतति। एतेन स्वोत्पत्तौ संविदंतरान
पेक्षत्वमनुभूतित्वं मिथ्यापास्ता। द्रावोक्तेस्मकल होमानतिरत्ने। अपि चास्वविकल्पकप्रत्यक्षो
त्थानुमानादीनां स्वसंविदंतरापेक्षोत्पत्तित्वेनानुभूतित्वात्प्रामाण्यं न स्यात्। स्वस्मानभिवि वि४
षयसंविदंतरानपेक्षत्वमनुभूतित्वमनिमतमिति। स्वितोनत द्वियात्पिग्राहकप्रमाणानधि
कविषयमनुमानमित्यन्यथयगमान्न्यस्य स्वसमानविषयविमर्शापेक्षत्वांगीकाराच्चैतयो घेर
रनुभूतित्वं न स्यात्। स्याद्वाविमर्शापिन्नात्मीय एवचाणो नवं तं प्रदराति। अर्थाथपरिच्छेद

स्तुनता कंस्मरणंविमर्शः२

२

नेत्तोस्वकार्ये स्वसमानविषयत्वं विदं तरानपेक्षत्वं मनुभूतित्वमिति चेन्न। नस्वव्यतिरेकेण
स्वकार्यस्यापरिच्छेदात्तस्याज्ञातत्वात्। ज्ञातवनास्मृतिरपि तथास्यात्। तस्याश्चेपि दिस्वीत्यत्ता
त्ववापरापज्ञानार्थपरिच्छेदेत्यर्थव्यवहारः स्वविकार्य इत्यस्य प्रयोगमेपि तथा। शब्दानुमा
नयोरिवस्मृतेरपि व्यवहारहेतुत्वेपारतंत्र्यात्ततावात्। ज्ञातवास्मृतेरात्मस्वात्मनोर
पितथा। ज्ञातवनानुभूतित्वेनस्यात्। तयारंशयोः सर्वत्वे विसंवादकरणात्त्वनपरानपेक्ष
त्वमितिचेन्न। नांशेतरस्यापि प्राधान्यकरणवातनत्वात्। स्वात्मव्यवहारसमर्थत्वेन ज्ञा
तायाः संविदो विषयव्यवहारस्यासमर्थ्यादिव्रंतोरणपश्चाद्भवतीति वाच्यं। कार्यगतेश ६

कीनां कार्ये कारणादेव कार्येणसहोत्पत्तेः। अन्यथा विरन्यव्यापारप्रसंगात्। नत्वशब्दानुदिक
भेणामनादृतानां विरन्यव्यापारउपपद्यते। स्वसमानविषयव्यवहारहेतुत्वं विदं तरानापेक्ष
त्वमिमत्वमनुभूतित्वमिति चेन्न। तर्हि स्मृतिज्ञानस्यावधांशेपनुभूतित्वापत्तेः। नहितदिति
व्यवहारस्यहेतुर्वाभिनवकार्येणहमिति व्यवहारेणसमानविषयत्वं। एकस्यउपवर्तमानको
ज्ञावच्छिन्नवस्तुविषयवादेतीतकालात्मवच्छिन्नवस्तुविषयवाद्यानायस्या। अन्यथा द्वयोर
पिसमानविषयत्वेनतत्वेदंताव्यवहारद्वयस्य संकरप्रसंगात्। शब्दानुमानयोरपि विम
र्शापेक्षत्वेनावधेनानुभूतित्वं चेत्तत्र वेद्यविमर्शस्या। स्वसमानविषयव्यवहारहेतु
नै

सविदंतरानपेक्षत्वात्। सुखादिकमपि विदंतरानवच्छिन्नार्थविषयायां विदनुव्यवसितिरिति चेत्। नहि
स्वतःप्रतिभासविषये व्यवहृतिः स्यात्। वक्ष्ये ज्ञानानुमितिर्येनलौकिकवाक्यजन्यस्य वेदेऽपिय
एवं विद्वान्नित्याघटत्वादरकवाक्यजन्यस्य ज्ञानस्यानुव्यवसितित्वं नस्यात्। स्याद्वा विमर्शस्या
नुव्यवसितित्वेन प्रामाण्यं किं चात्र सर्वत्रापि यदि न शंखादिविभ्रमाः प्रमाणं जावयुः। तन्नरूपम्
विशेषनिरंतरज्ञानमात्रत्वेन प्रामाण्याधिकरणेऽपि मन्वलतोऽवच्छेदस्कार एव प्रामाणिकैः करणीयः
एतेन साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति तेषां प्रत्यक्षलक्षणमपि परास्तं। यथाहुः साक्षात्प्र
तीतिः प्रत्यक्षं नियमात्निष्प्रमाणकमिति। ननावश्यकमात्रगुणस्य सता ज्ञानस्य साक्षात्वं ७

ज्ञानग्रहमात्रत्वेन२ ससर्गप्रत्यये१

नामान्तरजातीरस्ति गुणानामवान्तरजात्यनभ्युपगमात्। न चैतद्व्यतिरेकेण साक्षात्वं ना
म किंचिद्स्य संभवति। न चादिः। तर्हि प्रतीतः प्रतीत्यंतरानवच्छेदितेन्द्रियजन्यत्वं स्वविषये प्रती
त्यंतरानवच्छेदितत्वं स्वकालावच्छिन्नस्वस्वभावात्त्वं पदार्थस्वरूपविषयत्वं। स्वज्ञानविषयो ज्ञा
नीयत्वमस्तत्वस्त्वंतरत्वाद्व्यवस्थाविषयत्वं वस्त्वंतरप्रतीतिनिरपेक्षस्वरूपदीतत्वं वा
नहृष्टसुरसमस्तवस्त्वंतरव्यावृत्तवस्तुव्यवहारोत्पादनशक्तित्वं इदमहं जानामीति त्रित
यव्यवहारोत्पादकत्वं वा। किंचिदमंतरं वा न प्रथमः परोक्षज्ञानानां गमादिसंविदां स्वात्मात्मनो
रव्यवहितत्वाद्यापातात्। न द्वितीयः नोदनाजनितायाः संविदो वेद्येऽपि प्रत्यक्षत्वापातात्। सा

नौ१

धिविमर्शोपवादितेतिचेन्न। तर्हि विमर्शस्याप्येवेद्यपि प्रत्यक्षत्वं स्यात्। प्रमाणत्वे स्मृतिविशेषविषयत्वमि
तिचेन्न। तर्हि प्रमानस्य प्रत्यक्षत्वे हेतुत्वप्रसंगः। न तृतीयः। अनुमानादावपि तथात्वात्। स्वकालेस्म
तएवार्थस्यावभासकत्वे नियम इतिचेन्न। अन्यायं नियमो नान्यत्रेति मशकाभावात्। अन्तर्वि
षयस्य ज्ञानं प्रति हेतुत्वं न त्वायं नियमः। असतो ज्ञानं प्रति हेतुत्वायोगादितिचेन्न। एवं स्मृति स
वेद्यविषयस्यात्मन्यप्रत्यक्षत्वप्रसंगः। स्वात्मनिश्चयाद्धेतुत्वायं न वाता। स्वविषयत्वान
न्यपगमात्। स्वकालविशेषितार्थविभासकत्वमितिचेन्न। तर्हि निर्विकल्पकस्यास्मवेद्यसंविदं ८
स्यात्मालनोरप्रत्यक्षत्वापातः। न च उर्थः। तत्र यदि वस्तुस्वरूपं मानाद्यादित्यक्षातद्विष

यत्वं विसात्प्रतीतिरित्युच्यते। ततः प्रत्यक्षसमानविषया स्मृतिरपि तथा स्यात्। यदि स्वय्यक्ति
यं स्वरूपमिति ज्ञात्यादिधर्मनेदप्रतीतिः। तर्ह्यनुमानादेरपि तथात्वं प्रसज्येत। यदा स्वस्य
न रूपं स्वरूपभिन्नसाधारणधर्मप्रतीतिः तदाङ्गुत्वादिविषयस्य साधनानेति व्याप्तिः। नचा
प्रतिवन्धासाधारणधर्मदर्शनं। अथ स्वमेव रूपं स्वरूपं रूप्यते नेनेन पर्यं विदितिवरूपं तेन या
वस्तुरूपेण स्वात्मना वस्तु विषयीकरोतिसा साक्षात्। प्रतीतिर्निर्देवमनुमानादावितिचे
न्न। तर्हि सविकल्पकाप्रत्यक्षत्वप्रसंगः। तत्र नामादिमिरूपाणां विषयीकरणात्। स्ववि
षयं न ग्रन्थप्रतीत्यन्तरावपदितत्वं स्वरूपप्रतीतिरिवमितिपक्षोपि स्मृतत्स्वात्मनोनार

प्रत्यक्षेणोपात्तेन निरस्त एवानर्थक्यम्। उक्तादिलिङ्गविषयस्य राद्यनुमानेऽतिव्याप्तेः। सजातीयविजा-
तीयसमस्तवस्तुदर्शनाशक्तेः सिद्धा ह्यविप्रत्ययासंतवाच्च वस्तुतो व्याहतेर्वस्तुविषयमात्रेण
प्रत्यक्षत्वेऽनुमानादेरपि तथात्वं स्यात्। तेनापि सम्यनिर्विकल्पकस्यापीहेमेव सविकल्पकेन वि-
कल्पितरूपग्रहणमिति विकल्पस्याप्रत्यक्षत्वप्रसंगात्। उत्पत्ताववविकल्पस्य तदपेक्षा-
नस्वविषयस्येरग्रहणादिति चेन्न धूमादिविषयस्येवाद्यनुमानेपि स्तुवचनचोताद्भ्रां
प्रमाधर्मराणधर्मदर्शनसापेक्षाजदप्रतीतेरप्रत्यक्षतावस्थादिति। निर्विकल्पकस्यैवि-
दृष्टित्वयव्यवहाराङ्गत्वाभावेनास्य समः प्रदोपीनकश्चीकार्यः। अस्मन्मपि विकल्पं ९
नृः

विकल्पयामः। किं विद्यमानैस्तरमनुमानादिसंविदामस्ति वा न वेति। यद्यस्ति तासामपि प्रत्यक्षत्वप्र-
संगः। मा ह्याव विशेषणस्य च वैघातावि न वैयर्थ्यं वापघात। यदि नास्ति तासां स्वात्मात्म-
नोरपि प्रत्यक्षता व्याकोपः स्यादिति कृतं विस्तरेण। अनतिततेह्यपेतेपदेत्ते हा मंदमती-
नां विभ्रमो मा भूदिति पृथग्गुणपञ्चस्या निरस्ता इति॥ ॥अनधिगततथाभूतार्थनिश्चा-
यकं प्रमाणमिति मीमांसाचार्याः। यथाह्युक्तं तस्माद्दृढं यदुत्पन्नं नापि संवादमृच्छति। ज्ञा-
नांतरेण विज्ञानं तत्प्रमाणं प्रतीयतामिति। तदपि न चतुरस्रमिव दृश्यते तथा हि क्षणिक-
संवादिनां दुष्टेन्द्रियाणां बाध्यादिविषयभ्रमादिलिंगविभ्रमाणां भ्रान्तविप्रलंभकवा-
क्यानां प्रत्यक्षप्रामाण्यापत्तेः। अकलवदज्ञामाण्यप्रसंगाच्च यत्रैकत्वनरोऽन्यनिविरार्थ

स्य सर्वैरधिगतत्वेनानधिगतत्वस्य सर्वैर्ज्ञानाभावात्। अधिगतत्वसंदेहेऽपि प्रामाण्यानिश्चयात्। एत
स्मिन्क्षणेऽन्यैरनधिगतत्वं विवक्षितमिति चेत्। न। तत्रैवाधिगतविस्मृतावदार्थीनां उप
स्थापकाणां सदा प्रामाण्यप्रसंगात्। न तत्राधिगतप्रतिसंधानमस्तीति चेत्। न। अनुवादकवा
क्या। नां स्मृतिप्रमोषाणां च प्रामाण्यापातात्। अधिगतविषयाणां चाप्रामाण्येनानाशाखागता
नेकार्थगोचराणि वाक्यान्यप्रमाणं स्युः। न चैतेषां प्रतिपत्त्ववस्थयानधिगतत्वं वा
च्यं। नाव्येकं प्रतिशिष्य इति न्यायात्। सर्वशाखाविदिति कर्तव्यताकलापोपसंहा १०
रसमर्थानेन सर्वेषां सर्वे प्रामाण्योपगमात्। किं निर्बंधनश्चाधिगतविषये प्रवेश
त्रै ल्पा।

क्षितत्राधिगत्यंतरानुत्पत्तेः। उत्पत्तावपि तानपेक्षितत्वात्। सर्वाविशिष्टत्वाद्वा। न प्रथमः। साम
ग्र्यप्रतिबंधेन प्रमितेऽपि प्रमांतरोत्पत्तिदर्शनात्। न द्वितीयः। प्रमात्रपेक्षानधीनत्वात्। प्रामाण्यस्य
अन्यथोपेक्षादिफलानामप्रामाण्यापातात्। न तृतीयः। उत्तराविशिष्टत्वेन सर्वप्रामाण्य
स्यापि सुवचत्वात्। अविशेषेऽपि तदनपेक्षत्वेन तस्याप्रामाण्यमिति चेत्। उत्पन्नमितरत्रापि।
अधिगतविषयस्य प्रामाण्ये स्मृतेरपि तथात्वप्रसंग इति चेत्। न। स्मृतेरनुभवत्वेनात्र
मात्रत्वात्। यावदर्थमेव प्रमात्वनिमित्तमस्त्विति चेत्। न। स्मृतित्वलोपः। संस्कारस्य महत्विनि
मित्तत्वेनापरिसंख्यानात्। नाप्यकं तत्रार्थिनः। अस्याः हानकारिफलत्वेनाप्रत्यक्षत्वात्।

सत्तामात्रबोधकत्वेनानुमानाद्यनंतर्निविष्टा। न च याथार्थ्यमपि स्मृतेरस्ति। नहि यद्यादृ
शोर्थः स्मर्यते तत्तदा तादृशोऽस्ति। पूर्वावस्थाया निवृत्तत्वात्। न च निवृत्तपूर्वावस्थतया तमर्थं
स्मृतिरालंबते तथानुभूतत्वात् तेन समानविषयत्वेऽपि स्मृत्यनुभवयोरनुभवकालेऽर्थ
स्य तादवस्थ्यात् स्मृतिकाले तु तादवस्थ्यादेकस्य याथार्थ्यमन्यस्यायथार्थत्वमप्युप
पद्यत एव। इदं तद्वस्त्वित्यत्रापि याथार्थ्यं पाकरक्तेऽपि श्यामताप्रत्ययो यथार्थः स्या
त्। तेनायथा स्मृत्यापि यथार्थं हि न वक्तुं नितरां तेन यथार्थत्वव्यपदेश इति याचितमं
डनकमनीयकमिव स्मृतेर्याथार्थ्यं। किंच। अस्मत्पक्षे धारावाहनबुद्धयो न प्रमा तं स्मृ ११

नित्या

स तत्र नैकान्तिकत्वाविशेषात् कलितवस्तुनि तस्मिन्नाधिकविषयत्वं वाच्यं। कालाकाशदिशाम
प्यपि द्रव्यत्वेनात्मवदप्रत्यक्षत्वेऽप्यवस्थितत्वात्। दिक्कालयोश्च विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वेन
मनोवदप्रत्यक्षत्वेऽप्यवस्थितत्वात्। इयं नं काले घटमदेन वृत्तत्वमित्यनुव्यवसायद
र्शनात् कालस्तेदोऽचर्मीयत एवेति चेत्। न दिङ् इयत्तं कालं घटमदमस्माक्षमित्यत्रापि का
लस्तेदाधिको न स्मृतेरपि प्रामाण्यं स्यात्। अप्रत्यक्षत्वे कालस्यासिद्धिरवश्यादिति चे
न्न। अनादिग्व्यतिरिक्तपरापरप्रत्ययोऽव्यतिरक्तसंयोगनिमित्तो परापरप्रत्यय
त्वात्। दिक्संयोगनिमित्तपरापरप्रत्ययवदित्यनुमानादेव तत्त्वसिद्धिः। न च स्वरूपे

घटिच्छिन्नत्वनिमित्तं ज्ञातृत्वेन तस्याः पदार्थैः संबंधं भातानवभासकत्वात्। घटादिविशि
ष्टज्ञानयोगित्वेन तयोः स्वत्वनिमित्तत्वावेगात्। प्रत्यक्षत्वेयिकोलक्ष्यत्वात्नेदाभावात्। अपा
धिकत्वेऽस्य चोपाधीनां स्वयोगत्वादीनामनवगमात्। अवतास्मात्संनवाज्ञतद्विशिष्टवस्तुप्रती
तिः संभवति। प्रतीत्याणावर्त्तिव्यक्तुत्वमितस्याद्या। डिज्ञानेचोपाधिरिति चेत्। तर्हि डिंडी
माजल ज्ञानांतरितत्वेन घटज्ञानसंतानविच्छेदः स्यात्। स्याच्च तदुपाधिकोलभेदाके
लेनैवव्यक्तीनामपि प्रामाण्यं। एतेन ज्ञानतावापाधिरिति निरस्तम्। तस्यां च न किं
चित्त्वमात्रोपरूपामनः ज्ञातो घटः प्रकटो घट इति विषयविशेषणत्वेन साध्यत्वमी। स्व १२

तएवेति चेत्। मा ज्ञानस्यैव तथा प्रतीतिः कथमात्मसमवेतस्य संवेदनस्य विषयसामा
नाधिकरण्येन प्रतीतिरिति चेत्। तर्हि विद्धो घट इष्टो घटः प्रशस्तोयं घट इति च सामाना
धिकरण्यवद्वरानानोपपत्तेतो इच्छा मायुष्मता। तत्र ज्ञानजन्यफलाश्रयत्वमंतरे
मैः सार्थः कथं कर्मत्वमिनो घं गत्वे ग्रावेगागतं। इष्टादिजन्यातिशयाभाववपिकरणाद्यापा
र विषयत्वमात्रेण कर्मत्वोपपत्तेः। ज्ञानं चवनीतादि क्रियाकरोति क्रियात्वात् गमनवदित्यनुमाने
न ज्ञाततासिद्धिरिति चेत्। न कार्यत्वे सति विभुद्रव्यसमवायेनाविद्यगुणत्वात् ज्ञानस्याक्रिया
त्वासिद्धेः क्रियाभात्वधर्मात्रेण्यादिच्चापगामसिद्धं योगादिसिद्धानैकांतिकत्वं। तथा मयि किं चिंके

श्री

लिंगं प्रामेऽनवस्था स्यात्। तथाहि। अनैकांत्यादरसिद्धेर्हेतोर्लिंगमिदं क्रिया। तद्विशिष्टप्रका
शान्नान्यथाऽनुत्तवोधिके इति। ज्ञाततानुमेयग्राह्यज्ञानस्य कथं तदनावसिद्धिरिति चेत्। नन्वा
त्तिकात्। विशेषगुणत्वेन तस्य सुखादिवन्मानसप्रत्यक्षेण सिद्धिः। तर्हि तद्वद्देवायुस्पर्शितथा
त्प्रत्ययेन विपर्ययं तरस्थैवारोऽनस्यादिति चेत्। न। निश्वासप्रश्वासहेतुभूतप्रयत्नयत्नेनानैकांत्या
त्। तस्याप्यनुमितिविषयत्वावगमेऽनुपलब्धिरमणरूपविषयांतरसंचारान्नकारिति
दुस्तरं व्यपनमापतितमिति संतं प्रयत्नकाकुप्रयुक्तेति॥ ॥ एवं प्रमाणत्वमात्मनं लक्षयि १२
त्वा तद्विशेषान्वक्ष्यं विभागेनादिशति॥ ॥ प्रत्यक्षमनुमानाख्यमुपमानं तथागमः

प्रमाणं चतुर्विधं ज्ञेयमक्षपादेन लक्षितं॥ ॥ एतानीयंत्येव प्रमाणानि नान्यानि नाधिकानि न न्यू
नानि वेति। न्यूनाधिकसंख्यासंख्येयांतरव्यवच्छेदो विभागो देशप्रयोजनं। वादिप्रसिद्धतार
तम्यमत्र हेतुः स्तोत्र क्रमानुरोधिदृष्टवानिति॥ ॥ तदुक्तं। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्र
माणानीति। अक्षपादशब्देन सूचितं मतांतरे तु न्यूनाधिकसंख्याकप्रमाणांगीकारं विवृणो
ति॥ ॥ प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणादसुगतौ पुनः। अनुमानं च तच्चापि सांख्याः शब्दं च ते अपि
न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केचन। अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः। अभाव
षष्ठान्येतानि भाट्टा वेदांतिनस्तथा। संभवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः॥ ॥ अत्र

र्थापत्त्यादीनामप्यनुमानाधीनत्वं स्यात् इत्युद्देशक्रमानुरोधेन प्रत्यक्षं लक्षयति। अपरो
क्षप्रमायाः संप्रत्यक्षं॥ ॥अपरोक्षं साक्षात्वं न च लिंगीकज्ञानव्यापारत्वे ऐंद्रियकज्ञानानुगतः
कश्चित ज्ञानत्वावांतरजातिभेद इत्यग्रे निवेदयिष्यति। अपरोक्षप्रमायाः संप्रत्यक्षमिति व
चनं ईश्वरस्यापि प्रत्यक्षं न स्यादिति। तथाहुः। तन्मे प्रमाणं शिव इति। अन्यथा लौकिकप्रत्य
क्षमात्रविवक्षायामिंद्रियकप्रमासाधकतमं प्रत्यक्षमित्यलक्षयिष्यदिति॥ ॥तद्विभागमा
हा द्विविधं च तत्॥ ॥तदेव विधा विभज्य दर्शयति॥ ॥सविकल्पकमित्येकमपरं निर्विकल्प
कं च। तयोर्लक्षणमाह॥ नामादिविशिष्टार्थविषयं सविकल्पकं॥ ॥अविशिष्टार्थविषयं प्र १४

त्यक्षं निर्विकल्पकं॥ ॥नामजातिगुणद्रव्यक्रियादिविशिष्टमर्थं विषयीकुर्वत्प्रत्यक्षं सवि
कल्पकं। यथा देवदत्तोऽयं ब्राह्मणः शुक्लो दंडी गच्छतीत्यादि। नामादिविशेषणविवर्जितस्वल
क्षणमात्रविषयं निर्विकल्पकं॥ ॥यथाहुः। अस्ति ह्यालोचनज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकं। बाल
मूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजमिति। निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमाक्षिपंत सौगताः। य
थाहुः। कल्पनापोढमभ्रांतं प्रत्यक्षमिति। तदसत्। ग्राह्यांशे कल्पनानां भ्रांतत्वेनाभ्रांतमदे
नेकत्वाद्वृत्तिविरोधात्। कल्पनापोढविशेषणवैयर्थ्यात्। किंच विवादाध्यासितो विकल्पः
स्वगोचरप्रत्यक्षः। प्रमाणत्वे सत्यपरोक्षावभासित्वात्। निर्विकल्पकवत्। नन्वत्र वि

[illegible]यतः साक्षिलमथस्ताद्विकल्पानां प्रामाण्यं॥ ॥शाब्दिकास्तु सविकल्पकमेव प्रत्यक्ष
नाङ्गीयथा। न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते। अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन दृश्य
तइति॥ ॥तदपिन॥ अशब्दीतस्यबंधनां शब्दानुल्लेखिनः प्रत्ययस्योत्पत्तेः। इतरथा त्वेंद्रि
यसंयोगानंतरमविशिष्टविषयापरोक्षावेत्तायस्य दुरपह्नवत्वात्। अन्यथा विकल्पयो
वा उदयप्रसंगात्। बाल्यदर्शनेन हि प्रतिसंबंधिवाचकस्मृतिराविरस्ति॥ ॥यथाहुः। यसंज्ञा
स्मरणं तत्रैतदपेक्षते उक्तंपिंडएव हि दृष्टस्सन्संज्ञां स्मारयितुं क्षम इति पिंडदर्शनस्यावें १५
द्रियव्यतिरिक्तेन कारणांतरस्योपजनकात्तत्तस्मात्तदुत्पन्नं यत्तदपि प्रत्यक्षमिति नै

यायिकाः। यदुक्तं त्रयत्। इंद्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यव
सायात्मकं प्रत्यक्षमिति। अत्र ह्यव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकमिति च निर्विकल्पकसविकल्प
कयोर्ग्रहणं। व्यपदिश्यते व्यवच्छिद्यतेऽनेनेति व्यपदेशो विशेषणमुपजन्हणं वा नामजा
त्यादि। तदर्हमव्यपदेश्यं। अवच्छेद्यमिति यावत्। तत्र सदस्य ज्ञायमानाधिकरणं व्यवच्छेद
कं विशेषणं वाधिकरणं तदुपलक्षणं। यथा दंडी देवदत्तो येषां जटाजिह्वा तापसा इति। अवि
षयानं विद्यदेश्यं यस्मिन् जात्यादिस्वरूपमात्रावगाहि न तु तेषां मिथो विशेषणविशि
ष्टतावगाहीतियावत्। व्यवसायो विनिश्चयो विकल्प इतियावत्। तदेवात्मा स्व

२

स्वरूपं तद्वत्साधारणकमिति। अथानुमानं लक्षयति॥ ॥व्याप्तिग्रहणसापेक्षप्रतीतेः साध
नं लिंगमनुमानमिति व्याप्तिर्वक्ष्यमाणलक्षणा यद्ग्रहणमपेक्ष्य प्रमितिसाधनमनुमानं। प्र
त्यक्षादीनां तु प्रमेयव्याप्तिग्रहणापेक्षा नास्ति। लिंगग्रहणविशेषणेन तेषां नि
रासः। लिंगपरामर्शोऽनुमानमित्याचार्याः। तत्र लिंगलक्षणमुत्तरत्र वक्ष्यति। परामर्श इ
ति प्रतिसंधानात्मकं तृतीयलिंगविज्ञानमित्यलमिति॥ व्याप्तिलक्षणमाह। व्याप्ति
संबंधो निरुपाधिकः। सोपाधिकसंबंधवतां तेषु तनयत्वादीनां व्याप्तिर्मा भूदिति निरु १६
पाधिक इत्युक्तं। स्वाभाविकः संबंधो व्याप्तिरिति यावत्। कस्तावदुपाधिर्नाम यद्विरहः।

संबंधो व्याप्तिरित्यत आह॥ साधनाव्यापकाः साध्यसमव्याप्ता उपाधयः। यावत्साधनदेशमव
र्तमानो यावत्साध्यदेशवृत्तिरुपाधिः। यथा विषदिग्धायां हिंसात्वेनाधर्मत्वे साध्ये निषिद्धत्वमु
पाधिः। तद्धि साध्यमधर्मत्वं व्याप्नोति न व्याप्नोति च साधनं हिंसात्वं। पदमेव विष
दिग्धायां सत्यपि हिंसात्वे तस्याभावात्। साधनाव्यापक एवेत्यनुमाने अनित्यसाधने दृ
तके सावयवत्वमुपाधिः स्यात्। तत्र हि क्रियादिमत्त्वे सत्यपि सावयववत्त्वाभावेन
साधनाव्यापकत्वात्। न तत्र साध्यव्यापक इत्युक्तं। न हि तत्सावयवत्वं साध्यमनित्यत्वं व्या
प्नोति। अनित्ये चेव क्रियादिमत्त्वाभावात्। इति साध्यव्यापक इत्येवाभिधीयते। तन्नोप

नित्यत्वसाधने सावयवत्वे तत्कत्वमुपाधिः स्यात् । तस्य साध्यमनित्यत्वं व्याप्तेः साधनव्यापकत्व
त्कले पुनस्तस्य सावयवत्वव्यापकत्वादनुपाधित्वं । निरुपाधिकसाध्यसंबंधो नयः ॥ ॥ यथा
ऽक्तं ॥ ॥ कृतकत्वं सावयवत्वादि प्रयुक्तो वा विनाशितेति । तस्मात् प्रयोजनवत्त्व विशेषणस्य
योपादानं ॥ ॥ यथाऽक्तं ॥ ॥ एकसाध्यमविनाभावमिथः संबंधस्य योः साध्यसाधनावाविनाभावी
कउपाधिर्येदत्ययइति ॥ ॥ अन्यत्राप्युक्तं । कः पुनरुपाधिः स्यात् प्रयोजकं निमित्तान्तरमिति ।
क्रिमश्रमण्णां । साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकत्वमिति । स्फुटिकगतत्वेन रक्तता प्र
तीतौ जपाकुसुमं साधनाजिमत्तगतत्वेन स्वधर्मरक्ततायाः व्याप्तेः प्रतिनाशनिमित्त १७

त्वेनास्योपाधित्वव्यपदेशाइति । उपाधिर्द्विविधमाह ॥ ॥ तवं त्रितेव द्विविधनिश्चिताः शंकिता
इति । निर्णीतो नयविशेषणावान निश्चितोपाधिः । यथोदाहृतमेव निषिद्धत्वं । उक्तयोर्विशेष
णयोरन्यतरस्याद्भावशंकायां उपशंकितोपाधिः स्यात् । यथा मैत्रगतत्वेन स्य मरगर्भस्य
श्यामत्वे साध्ये शाकाद्याहारपरिणतिः पक्षेतरे द्वितस्य मगर्भेश्यामत्वोपाधेः स्याकाद्या
हारपरिणामस्याभावानिश्चयात्साधनाव्यापकत्वं संदिग्धमिति तत्र तो शंकितोपाधित्वं ।
ते साधनाव्यापकत्वदृत्यनिश्चितपक्षेतरत्वेत्व्याविवदेत्वात् । न लक्षणेऽप्यंत्यदृ ॥
तदेतदुपन्यस्य विशिष्टोपाधिविद्धराः संबंधे व्याप्तिरिति । अनुमानस्यावांतरजदमाह ॥

अनुमानं त्रिविधमिति तत्स्वरूपं तन्त्रेदानामानस्य शिरःशिं त्रयेलोकऽकोडीकार इत्यर्थः ॥ ताएवद्वि
धा विभजते । अन्वयी व्यतिरेकी वा अन्वयव्यतिरेकीति ॥ ॥ तदुक्तं । तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं
पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टमिति । अत्र तदिति व्याप्तिज्ञानं लिंगदर्शनं चापरामृश्यते तेद्व
यस्य लिंगप्रतिसंधानस्य च तत्पूर्वकं । तत्र तत्पूर्वकमित्येतावता सामान्यलक्षण
मुच्यते । शेषेण सामान्यतो विशेषतश्च विभागो दर्शितः । तेषां त्रयाणां विशेषलक्षणानि ध्यानंत्र तिडानाति
तावत् ॥ ॥ तेषां लक्षणमुच्यते ॥ तत्र केवलान्वयिनो लक्षणमाह । सर्वस्मिन्केतु विद्यापि सपक्षेऽस्तु मन्व
यि । विपक्षेऽसत्वं पक्षस्य व्यापकं केवलान्वयि वक्ष्यमाणलक्षणः पक्षाद्यः । तत्र पक्षीसतेषु स १८

वर्तमानसर्वेषु

र्वे स्वसिंकितपक्षेषु वा सपक्षेषु वर्तमानमविद्यमानविपक्षं केवलान्वयि । यथा सर्वो नित्यत्ववादी कश्चि
दनित्यत्वेनासंप्रतिपन्नान् घटादीन् सपक्षीकृत्य प्रयुंक्ते । विप्रतिपन्नं सर्वमनित्यं प्रमेयत्वाद् घटवदिति ।
तद्धि स्वकलसपक्षवर्तिनः शब्दादेरनपक्षैकदेशवर्त्तिनस्तु धर्मादेः कस्यचित्प्रयत्नः । मीमांस
कानां मते तु वायुः सुखादिवदिति मीमांसकाप्रत्यक्षत्वं द्विविधं तु दिक्षुनवत्तीतवर्तीतत्वा
त्मसुखादिस्थितिजवतिसपक्षैकदेशवृत्तिः । अन्वयो न यत्रापि विशेष्यापि विपक्षमपक्षे कोटिद्वयं
तत्र वाद्विपक्षाभावद्विति केवला व्यतिरेकिणं लक्षयति । सपक्षे विपक्षेभ्यो व्यावर्त्तमानत्वे
मिसु सर्वासु वर्तमानं यत्केवलव्यतिरेकि तत् । सपक्षे विपक्षेभ्यो व्यावर्त्तमानं सर्वासु पक्षेषु मिसु
वर्तमानं यत्केवलव्यतिरेकि । अत्र विपक्षाव्यावृत्तिकथनेन विपक्षसत्ता दर्शिता । सपक्षाद्व्या

ष्टेसेरवा द्यानिश्चनत्वात्॥ ॥यथा॥ ॥सर्वज्ञप्रणीता वेदाः वेदत्वात्। यः सर्वज्ञप्रणीतो न भवति
नासौ वेदः यथा कुमारसंभवादीनि। यथा॥ ॥सर्वं सकर्तृकं सर्वं कार्यं कदाचित्कत्वात्। य
त्सकर्तृकं साध्यं न भवति। तद्धेतुसाधनमपि न भवति। यथा गगनमिति। अत्र द्वित्वं व्यापि कार्यं ज्ञात
त्वप्य तच्चेनस्वीकारात् वा कार्यस्य विपक्षत्वाभ्युपगमे वा विद्धि इति शिष्यकृत्याद्दनाय। सायोगिकं किं
विराद्धा॥ ॥असाधारणधर्मत्वाद्व्यतिरेकोऽन्वयलक्षणं लक्षणं नाम यदुच्यते। तदपि केवलव्यतिरे
कि स्वरूपमनुमानमेव कुतः। लक्ष्यस्यासाधारणधर्मो लक्षणं भवति। केवलव्यतिरेकि च स
पक्षैकवृत्ति वा सत्यपि विपक्षे तत्राविद्यमानत्वात् सपक्षैकवासाधारणं यत्तान्त द्विरत्नादिम
त्वं गोर्लक्षणमित्यत्र कथमस्य व्यतिरेकरूपात् तन्निवृत्तेरुच्यते एतद्रूयतामवेधाननायं २७

द्वा

गौरितिव्यवहर्तव्यः सास्नादिमत्त्वात्। न यदेवं न तदेवं यथा महिषादिरिति। तयोरेव हेतुदृष्टान्तयो
गौरितरभेदो व्यावर्त्तत्वेति प्रतिज्ञा हेत्वा॥ नाचैतदसांप्रदायिकं। अथ किं लक्षणं का भावितीत्यत्रा
ह। तदा केवलव्यतिरेकि परं स्यात् लक्षणस्य तथात्वादित्यादिकं च बहुप्रदेशे सुन्यायवार्थे
लक्षणस्य व्यतिरेकित्वेन व्यवहारादिति यद्यसाधारणो धर्मो लक्षणादिपदपर्यायः सवाच्यो व्य
तिरेकीति तर्ह्यसाधारणानैकान्तिकरूपो हेत्वाभासः स्यात्। एवमयं तावदित्याशंक्याह॥ ॥सपक्षे सति
वा नास्ति सपक्षो वा साधारणास्य च सपक्षेऽतिविपक्षेत्रावर्त्तमानः पक्षमात्रवृत्तिर्हेतुरसाधारणा
नैकान्तिको नाम नामनृस्यात्। यथा नित्या पृथ्वी गन्धवत्त्वादिति। अत्र दिग्गगनादि सपक्षे

सपक्षमात्रवर्त्तमानं पक्षसत्त्वमिमात्रवृत्तिर्गंधवत्त्वमात्मनो न वेति। अविद्यमानसपक्षः केव
लव्यतिरेकीत्यक्रमेवेति भावः॥ ॥अन्वयव्यतिरेकिणो लक्षयति॥ ॥व्याप्त्या वर्त्तते यद्विपक्षे सपक्षे तु
तान्वयं चास्यापक्षे वर्त्तमानमन्वयव्यतिरेकि तत्तु। विपक्षे अवृत्तिवक्तव्येनास्य केवलविपक्षे
व्यावृत्तिर्दर्शिता। तत्रान्वयमिति सपक्षान्वयमात्रं विवक्षितं न तु व्याप्तिरिति पक्षीदातस्य केवल
धर्मिव्याप्तिः पक्षयोरिवान्नोपि विपक्षेतेति निदर्शितं। व्याप्त्यावर्त्तमानमिति॥ ॥यथा॥ अनित्यः शब्दः कृ
तकत्वात् घटवत् इति अत्र हेतुर्व्यापकः सत्तकत्वस्य सार्वधर्मिक्य अनित्ये घटे वृत्तेः। तयोरेव साध्यदृष्टांत २०
योः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादिति अपरो कारणशब्दत्त्वेः अनित्येषु घटादिषु

कादिषु वृत्तेः द्व्यणुकादिष्ववृत्तेरिति॥ ॥पक्षादिलक्षणमाह॥ पक्षः साध्यवत्त्वेनेष्टो धर्मी साध्यजाती
यधर्मवान्। सपक्षोऽथ विपक्षस्तु साध्यधर्मनिवृत्तिमान्॥ अत्र साध्यधर्मविशेषवत्त्वेन सपक्षत्वेय
सेपि सपक्षः स्याद्रिक्तकं साध्यजातीयधर्मवान् सपक्ष इति एवं साध्यधर्मनिवृत्तिमानित्यत्रापि
साध्यधर्मविशेषस्य सजातीयधर्मस्य च निवृत्तिमान् विपक्ष इति विवक्षितं। अन्यथा साध्यधर्म
विशेषनिवृत्तिमात्रेण विपक्षत्वे सपक्षस्यापि तथात्वात् द्विपक्षत्वप्रसंगः॥ ॥प्रकारांतरेणानुमा
नद्वैविध्यमाह॥ दृष्टसामान्यतो दृष्टमिति नाम्ना विधम्यया। दृष्टं प्रत्यक्षयोग्यार्थं तद्योग्यार्थमनु
[illegible]विशेषतो दृष्टं सामान्यतो दृष्टमिति च द्विविधमनुमानं भवति। तत्र प्रत्यक्षयोग्यार्थ

नुमायकं विशेषतो दृष्टं यथा धूमादि । नित्यातींद्रियार्थानुमायकं सामान्यतो दृष्टं यथा च सुराघ
नुमायकं रूपादिज्ञानं । स्तोगता स्वता दात्म्यात्तदुत्पत्तिभ्यामेवाविनाभावः न तत्र कार्यत्वेनै
कारणमात्मीनं नानुमापयति । यथा धूमाद्धूमध्वजानुमानं क्षितिपाबाह्य दावानुमानं चेति प्रति
पत्तिः ॥ यथाह ॥ कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमो दर्शनान्न
न दर्शनात् ॥ तदयुक्तं ॥ अकार्यानात्मनोरस्मादहर कारणानात्मभूतस्य रूपाद्यनुमानस्य जोके
दृष्टत्वानुपलब्धेः किं च व्याप्तिर्नाम संबंधविशेषः । स च नेदस्या नाधिकरणम् इति कथं तत्प्रति
पन्हे तादात्म्ये ज्ञागमके ज्ञाविनमा स्यात् । किं वा लिंगलिंगिनोस्तादात्म्ये लिंगज्ञानं एव लिं २१

गिनोपि वृत्तीति प्रसंगादनुमेयं नावशिष्यते । लिंगलिंगिनोर्व्यतिकरश्चात्र प्रसज्येत । न हि तादात्म्ये स
त्येकं व्यतिकरतिनान्यादिति स्वं जातु वेटीति । सामान्यविशेषात्मनानेदांगीकारे ह्यनुमेयाभावः न ह्य
स्ति संतवः । सामान्यमनिश्चितं निश्चितस्तु विशेषः इति न वतस्मिन्सति नावभान्तं तत्कार्यत्वं । अ
पि तु यत्नेव ना वाः स्वबा विनाभाव एवेति । न कार्यत्वात्तदविनाभावं वदन्तः आत्माश्रयदोषाप
त्तिरिति तत्तं विस्तरेण । एवंप्रकारमनुमानं लक्षयित्वोपमानं लक्षयति । प्रसिद्धेत्यत्र मारोप
२१ तवाक्यार्थस्य संज्ञिनि । प्रत्यक्षे प्रत्यभिज्ञानमुपमानमिति रोच्यते । अस्यार्थः नाम्नेनाग्रहीतसंग
तिके नमदेनोपदेशय ज्ञाकमतिादशवा कमितियावत् । तथा योऽर्थस्साधर्म्यादिः । तस्य सर्वे वा

येनानुभूतस्य पश्चाद्वनं गतस्य गवयादौ यत्स्मृत्यन्तरोत्पद्यते ज्ञानं तदुपमानं। अत्र तेनस्मरणमयमर्थं
ज्ञास्मरणाभ्यां यत्तत्समनिवारदनवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षेणुपमानमिति न्यायाचार्याः।
उपमानं त्रिविधं यथा वाक्यार्थान् स्मरमादौ। अश्वातिदेशवाक्यार्थस्त्रिविधः परिदृष्टस्तातस्या धर्म्य
धर्ममात्रं च वैधर्म्यं चेति तेन उपमानं साधर्म्यादिभेदेनापि त्रिप्रकारो भवति। तद्भेदात्तत्प्रतिपत्तिसाधनात्त्व
कं उपमानमपि त्रिधा भिद्यत इति भावः। तत्र यथा गौस्तथा गवय इत्यतिदेशवाक्यस्य
पश्चाद्वनं गतस्य वाक्यार्थानुस्मरणस्य गामादृश्यपश्यतो गवयव्यक्तावति संभाने अयमसौ गोसदृश
इति तत्साधर्म्योपमानं। वैधर्म्योपमानं कीदृगत्र इति चेत् गवादिवद्विशफानत्ववत्त्ववदर २३

ति अतिदेश इति वाक्याद् उष्ट्रादिवैसादृश्यमधिगतवतः पश्चादेकशफवादिरूपस्यासादृश्यस्य
तुरंगमे प्रत्यभिज्ञानं वैधर्म्योपमानं। धर्ममात्रोपमानं तु उदीच्येनोदीरितं दीर्घग्रीवप्रलंबौष्ठः कठो
रतीक्ष्णकंटकाशी पशुः क्रमेलक इति वाक्यार्थं श्रुतवतो दाक्षिणात्यस्य उत्तरापथं चरतः दर्शनानंत
रमयमसौ तादृशः पशुरिति प्रत्यभिज्ञानं तत्तत्र जनितं साधर्म्यासाध्य साधनं तु उपमानमिति यत्तग
तत्साधर्म्यपदं वैधर्म्यस्य धर्ममात्रस्य चोपमानत्रयाणां चोदाहृतं। यत एव साधर्म्योपमानोदाहरणाति
त्रस्निदर्शनं अन्यान्यथा दृश्यन्त गवादौ साधकारणं। एवमन्योपमानस्य विषयोक्तु
दर्शयति॥ ॥प्रमेयं तत्साक्षात्संबंधः।
त्रिस्य इति वादिविप्रतिपत्तेरुपमानस्य प्रमेयं फलं चादर्शयति॥

संज्ञायाः संज्ञिनासंबद्धा तत्प्रतीतिः फलं न वाक्यमात्रमीमांसानान्तराद्भवेत्तावत् शास्त्रसिद्धसंबंधमनुपमान
स्यात्र मेयं फलं न वन संबंधप्रतिपत्तिः यथा ड्डाः संबंधस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिनासंबद्धा प्रत्यक्षो
हेस्याध्यवाड्डुपमानफलं न विद्धुरिति । नह्ययं संबंधोऽतिदेशवाक्यादेव प्रतीयते वाक्यश्रवण
समये गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तगवयत्वस्याप्रतीतेः संबंधिनोऽनवगमे संबंधस्यानवगमत्वा
त् गवयपदादेव तदवगमे परस्पराश्रयप्रसंगापत्तिर्न च गोसादृश्यमेव गोयजदायित्वं शक्यते । अ
दृष्टपूर्वेण गवयत्वेन गोसादृश्यसंबंधादर्शनात् ननु दिड्नागवाणा दृष्टसंबंधादृष्टं हं पुरुषत्व
पलक्ष्यति । प्रतीतमेव गोसादृश्यं गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमस्त्विति चेत् । न तस्य प्रतियो 23

गिनिरूप्यत्वेन प्रतियोगिनमनिधाय तन्निधानानुपपत्तेः प्रतियोगिनो गोरभिधाने गोरवप्र
संगात् । अप्रतीतशृंगामारण्यकानां तत्सादृश्यानवगमेन गवयपदव्यवहारानावप्रसंगाच्चानउ
गवयशब्दो गवयत्वस्य वाचकः अप्रवृत्तिनिमित्तत्वे तरे इति स्तत्र प्रकृते वा । योऽप्रतीतिवृत्तेरयन
प्रवृत्त्यात्मतस्य वाचकः । यथा गोशब्दो गोत्वस्येत्यनुमानादेव तत्संबंधप्रतीतिरिति चेत् ।
नात द्रावककर्तृज्ञानमंतरा लिंगविशेषणासिद्धेः । उपचाराणापि तत्र प्रयोगोपपत्तेः ॥ ॥ य
स्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वान्निमित्तत्वाप्रतीतेः समयोद्ग्रहः सर्वेशादेरेनाउ
पा ॥ सादृश्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वान्निमित्तत्वाप्रतीतेः समयोद्ग्रहः सर्वेशादेरेनाउ
स्याप्रतिबंधि ॥ ॥ नीनां प्रकाश्यं दृष्टमानापदार्थगतसादृश्यविज्ञानात्तदुप्रतियोगक

गर

स्मर्यमाणस्य गोगतस्य सादृश्यविशिष्टस्य ज्ञानमुपमानमिति वर्णयंति। यथा गामनुदृष्टवतो वनं
गतस्य नागरिकस्य गवये दृश्यमाने गोसादृश्यं स्मर्यमाणे नगरस्थे गवि गवयप्रतियोगि
कगोसादृश्यज्ञानं एतत्सादृश्यः कौ रिति तदिदमनुमानान्नातिरिच्यते। तथाहि। गौर्गवय
सदृशः गवयस्थसादृश्यप्रतियोगित्वात्। यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशः। यथाय
मो मैत्रेतराणोत्र उमानप्रवृत्तेः न च व्याप्तिग्रहणविरहिणामपि सादृश्यप्रतीतिदर्शना
दनुमानत्वमिति वाच्यं। सादृश्यमेवं ततः करतलयोरिव दृष्टहीनव्याप्तिकत्वात्। किंच सादृ २५
श्यदर्शनात् स्मर्यमाणपदार्थगतसादृश्यस्य ज्ञानस्य प्रमाणांतरत्वमुपगमे विसादृ

श्यदर्शनात् प्रतियोगिकस्मर्यमाणवस्तुगतवैसादृश्यज्ञानस्यापि प्रमाणांतरमापद्येयं उ
न्यायवात्॥ ॥यथाहुः॥ ॥साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेवं प्रसज्यते। अर्थापत्तिरसौ व्यक्ति
मिति चेत्तत्र ते न किमिति॥ ॥अथागमं लक्षयति॥ ॥यथार्थदर्शिनः उक्तो यथादृष्टार्थवा
दिनः उपदेशः परार्थोयं स इहागम उच्यते। यथावस्थितार्थदर्शी यथादृष्टार्थवादी वा
स्नातस्त्वोद्दे प्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगि वचनमागमः। यथार्थदर्शिनोऽप्ययथार्थवादिनो
वचनं न प्रमाणं। यथा विप्रलंभकस्य यथार्थदर्शिनोऽयथार्थवादिनो वचनं न तथा।
यथा भ्रांतस्य। यथार्थदर्शिनोपि यथार्थदृष्टार्थवादिनोऽप्याप्तो काकदंतादितिवत्

श्रोतृवद्वर्त्तिनिरयतुपयोगित्वेनमनुपादेयमिति।तन्न तस्य श्रुतौ परार्थ इति।तदुक्तं॥
श्रोतायदेशः शब्दइति।उपदिश्यतेनेनेत्युपदेशो वाक्यं।तदर्थज्ञानं चेति।सर्वत्र वाक्यार्थ
ज्ञानं फलं।ज्ञानं तत्र दानादिबुद्धिरिति।एवमेतानि वक्ष्यमाणानि।एतेषां वक्तारः षां
यथा मंत्रवर्णं तत्त्ववित्।अर्थापत्तिर्मन्त्रवयोरनुमानं तत्त्ववादेतिन्न अन्यत्र शब्दानतिरेकाद
नावच्छिन्नप्रत्यक्षाद्यव्यतिरेकात्।तादृतस्तत्र कारैरवनन्तरनुद्भूमितिसिद्धार्थापत्तियं तथा
नावप्रामाण्यादिति परिचोदनात्सर्वकेशब्दैऐतिह्यानर्थान्तरत्वात्।अनुमानं थापि २५
त्तिर्यं तथा नावानर्थान्तरत्वादित्याहुरिति।समर्थितं तं।तथा हि।अनुपपद्यमानधर्म
र्थि

देवदत्तप्रतियोगिकगृहसंसर्गिप्रागभावस्य तियावत् बहिर्भावस्य कल्पनीगृहसावदर्शनेनो
दर्शनात्तदुपपादकत्वेनार्थान्तरकल्पनमर्थापत्तिः॥ ॥यथा॥ जीवतो देवदत्तस्य गृहे दातावद्
दर्शनेनोबहिरित्तावच्छात्र तावद्बहिस्त्वि भंतारणगृहे तावच्छ्यकानुपपत्तिरिति
वाच्यं।तमंतारणाभावेन भवतीति चेत्।न भवतीत्यस्य कोऽर्थः किं न जायते किं वा नावति
ष्ठत इति।न प्रथमः।बहिर्भावाकार्यत्वोद्भृते तावच्छ्यन द्वितीयः।शब्दांतरेण विना नाव
यथोपांगीकारात्।गम्येन हि विना गमकस्यानवस्थानमेवाविनाभावः।कीदृशं च बहिर्भाव
स्योपपादकत्वं।न तावत्तज्जनकत्वं।तदकार्यत्वात्तयोस्तत्केत्वात्।स्वभावरूपत्वं एवं गृहा
भावस्य कल्पनमिति चेत्।तद्व्यापकत्वमवाजिमतं स्यात्।प्रमाणाद्य विरोधस्या

उपपत्तिरिति चेत्। मैवं व्याहतं नापि द्वयोः प्रमाणयोः कृतो विरोध एव न स्यात् तं नवति। स्वकोर्थे
घटो यमिति वस्यदस्यं नवात्। विरुद्धद्वयेऽन्नप्रमाणं एवं वस्तु नो द्वैरूप्यासंभवान् रस्यरिये
स पर्यायमिति वरन्यतरस्याप्रामाण्यावश्यं तावता। न चात्र जीवनगृहासत्त्वयोर्विरोधोऽ
स्ति। जीवत एव स्वात्मनो गृहासत्त्वदर्शने न जीवनगृहासत्त्वयोः संदेहं नवात्। जीवनप्र
माणेन जीवेऽस्मीति जीवनांशनिश्चितस्यापि तावदशस्यामान्यस्तं बाधवागतेन जीव
नेन गृहे वा बहिर्वेति विशेषे संदेहमात्रं जायते। न प्रमाणं किंचिदपि प्रवर्तत इति नास्ति गृ २६
हासत्त्वप्रमाणविरोधः। अत एव जीवनविशिष्टेन गृहासत्त्वलिंगेन बहिर्विषये

मानेन तु करं जीवनविशेषानिश्चयेऽपि सामान्यनिश्चयेन तद्विशिष्टस्य गृहासत्त्वस्य लिंग
त्वात्। यस्माद्व्यापकरूपवद्विशेषानिश्चयेऽपि धूमेऽग्निमात्रनिश्चये तद्विशिष्टदेशादिकमव
धार्यं व्यवहारप्रवृत्तिः। प्रयोगश्च। देवदत्तो बहिरस्ति। विद्यमानत्वे सति गृहेऽसत्त्वात्।
यो विद्यमानो यत्र नास्ति स ततोऽन्यत्रास्ति यथाहमिति॥ ॥ तथा देवदत्तो बहिर्नास्तीत्यत्र
त्र स्वकल्पितगृहेसत्त्वात् घटादृमिति। तस्मात् सिद्धमेवार्थापत्तिरनुपपद्यमानदर्शनादुपपादककल्प
नमनुमानमिति। अन्यथानुमानतया प्रसिद्धं धूमोदाहरणमपि स्मरः कारणं दहनमा
क्षिपति। प्रतिक्षिपति वानुपलब्धिमिति प्रमाणद्वयविरोधात्... तावद्विनागेन

अनुपलब्धिनिर्णयः

इदनुतत्तावनवस्थाएनंतर तागेचइदना वस्थान नित्यत्वापि त्रिशयथा डः॥ अनियम्ये न्ये
नाश्रुतिः॥ नैर्नियंतो यमादकः॥ न मानदो विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे बाधयो स्मरति। अन्ताव
च्छन्नप्रत्यक्षादिक्षु यथाप्रं ज्ञवमंतर्जाकाः। तत्र तावद्दिक्कृतलेघनदोनास्तीति प्रतीति
रिंद्रियजन्या॥ अनन्यत्रोपक्षीणेंद्रियव्यापारव्ययव्यतिरेकानुविधायित्वात्। रूपादि
बुद्धिवत्। अधिकरणग्रहणोपक्षीणमिंद्रियमिति चेत्। न। त्वगिंद्रियेण घटादिग्रहणे
प्रतियोगिस्मृतिमतोऽध्यक्षत्वाभावप्रतीति प्रसंगात्। प्रतियोगिग्राहकेंद्रिये २७
णाधिकरणप्रतीतिरपेक्षणीयेति चेत्। न। त्वगिंद्रियग्राह्यवायौ वायुरूपाभाव

अधिकरणग्रहणस्य

नवगमप्रसंगात्। अन्ताव प्रतीतौ वाधिकरणप्रतीतिरुपयोगान्न तत्रेंद्रियमुपक्षीयते। उ
पयोगेऽपि नातु नाशोत्तरकालं घटप्रध्वंसानिरूपणप्रसंगात्। तस्य प्रतिप्राग्भावाधिकरणाभा
वेऽपि तेनैव आश्रयत्वात्। तेषां च विनष्टत्वात्। नच अधिकरणग्रहणावश्यंभावः। तथापि न
तत्रेंद्रियमुपक्षीयते। तदवान्तरव्यापारत्वात्तस्य। नन्वेवं लिंगज्ञानव्यापींद्रियावांतर
व्यापारत्वप्रसंगाद्वह्न्यादिज्ञानमपींद्रियजन्यं स्यात्। तस्मात्तत्र तदवांतरव्यापारत्वात्। इंद्रियस्य स्वकं
लिंगज्ञानमंतरेणापि लिंगिज्ञाने सामर्थ्योपलंभात्। नच तु उक्तवादिंद्रियसन्निकर्षाभावो। नात्वस्य
यथा ज्ञानेन विषयत्वेन सन्निहितत्वात्। तथेंद्रियेणापि सन्निकर्षोपपत्तेः। नच तु उक्तत्वमपि। अन्ताव

प्रतियोगित्वं दि दुष्टत्वेन ज्ञानत्वं किंच प्रमाणत्वादिना तु यत्र लब्धेर्ज्ञानादेव ज्ञानजनकत्वमा
क्षेपं। अन्यथा तस्याप्यज्ञानत्वरूपत्वेनानुपलब्धौ तराप्रकाशमनवस्थाप्रसंगात्। तत्रस्थाज्ञान
करणाद्यद्भूयादि ज्ञानवादिनां ज्ञाने चक्षुरिंद्रियजन्यत्वं। अथ यद्यपि सर्वत्र वा ह्यालोके ज्ञाने प्रमाण
वत्वं। तेनैवमनन्यो ज्ञानहेतुत्वं दृष्टमित्यज्ञानज्ञानेपि तथात्वमवगम्यते इत्यनुपलब्धिर्यदृका
रित्वं नोपपद्यते। किंच ज्ञानजनने च समर्थस्य लिंगशब्दादेस्तदज्ञाने ज्ञाननिरपेक्षसामर्थ्यमु
पलब्धमिति नेन्द्रियस्यापि ज्ञानप्रतियोगिनि घटादौ समर्थस्य तदज्ञानज्ञानजननेपि सामर्थ्य
मनुमीयते। किंच इंद्रियां हि प्राप्यकारित्वेन दृष्टमाणमज्ञानज्ञानं तदेवात्मनः करणीकारयति। को। २८

णादेर्घटादेरिव हि ज्ञाने द्रव्यादेः प्रादुर्भवंति। अन्यथातिप्रसंगात्। किंच अदृष्टं तत्र मितिविशिष्टवि
षयज्ञाने चेंद्रियजन्यत्वाविशेषेणावच्छिन्नोऽशविशेषणाशेऽपि तज्जन्यत्वमनुमानेनापि सिद्धी
करणीयं। तस्मात्तत्र सत्संयोगादनुपलब्धेस्तदज्ञानं प्रत्यक्षं। नन्वेवमनुपलब्धिरपि कारणं स्या
दिति चेन्न। इंद्रियेणानुपलब्धिरपि ज्ञानस्य द्वारकारणमापन्नमाश्रुतं ज्ञानापेक्षं तेषु
ज्ञानानुपलब्धित्वस्य लिंगत्वं नियमनमिति। तदेतत्सर्वं न्यायकुसुमांजलौ प्रपंचितमाचार्यैः। यथा।
प्रतियन्नैराद्विरो कार्येंद्रियस्यानुपलब्धेयात्। अज्ञातकरणं वापि नायं भावशांबेनेवनः॥ ॥ तैं
तथा॥ प्रतियोगिनिसामर्थ्याद्वापाराश्च व्यवधानतः। अनन्वयबाह्याणामिंद्रियाणां वि

कल्पनादिति। ननु दृष्टाद्रिमात्रमनुभूयान्यत्र गतवतः प्रतियोगिस्मरणे सतीन्द्रियव्यापारमे
न्तरेणाभावोऽनुभूयते। यथाहं स्वरूपमात्रं दृष्टवान् पश्चात्। किं चित् स्मरन्नपि। अन्यत्र नास्ति
तां दृष्टस्तथैव प्रतिपद्यत इति। सत्यं। न तत्राभावप्रत्यक्षं। किं तु स्मरणयोग्यस्य स्मरणाभा
वादनुमीयते। स्मरणाभावश्च मानसप्रत्यक्षेणेति नानवस्था। अनयैव दिशा प्रातर्गृहेऽभावादिवि
ज्ञानमपि नेयं। कथमन्यथा प्रमाणं त्वयादिनः। सायं तत्र तस्य मयैवानुभूयमानस्यैव गतत्वात्। प्रातःका
लीनाभावविषयत्वेनाभावा ज्ञायते। न हि तदिदानीं तस्यानुपलब्धिरस्ति। प्रातःकालीनेवानुभव २९
वृत्तरिति चेत्। न। तथापि दृश्यत्वाभावेन योग्यानुपलब्धेरभावात्। स्मर्तव्यस्यास्मरणा

तावत्तत्राभावज्ञानकरणमिति चेत्। तर्ह्यमानोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्येति ना
प्यनुमतेरप्रलपितमेव स्यात्। तदत्र त्विदं तावत् प्रमेयमपलपन्तः प्रमाणविशेषचिन्तमेव
न स्याद्। तेनेति कामितद्भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिर्निर्विषया न स्यात्। नास्तीति व्यवहारमात्रमे
वात्रास्तीनत्वं विदितिचेत्। तर्हि संविदपलापदोषस्तावदापद्येत। व्यवहारालंबनं च न किं
चित्तत्प्रयासः। भूतलमात्रमिति चेत्। न। घटवति भूतले भूतलमात्रत्वाभावान्न घटाभाव
व्यवहारो न स्यात्। तन्मात्रशब्दस्य भूतलादर्थान्तरव्यावृत्तिपरत्वेनाभावस्वीकरणात्।
कस्य घटवत्त्वापिप्रसंगात्। यादृशस्य भूतलस्य विज्ञानमभावग्रहणकारणं तद्वद्धि

रूपगम्यते। तद्दर्शनेनास्माकं व्यवहाराजनकत्वमिति चेत्॥ न॥ आश्रयज्ञानस्य कारणत्वा
नभ्युपगमात्। अत एव ज्ञानस्यादृष्टत्वास्यापगमेनास्माकं न कोऽपि क्षतिः। न हि घटवति प्रसंगः।
ह दृश्यादर्शनस्यैव तस्यैवादृष्टत्वांगीकारात्। तस्य च तत्रापि संभवात्। तव हि तिमला भावाश्रय एवा
स्माकं व्यवहारविषय इति चेत्। तादृशो ह्यावहाराश्रय एव व्यवहारजनकत्वं भावहितिगु
णादिपदार्थादर्शनं अज्ञानिः स्यात्। न च बुद्धिनिष्ठ एवाभावस्तु तुच्छादिन इति नाव नाति
नानामतत्वं तास्मतां गगनकुसुमादीनामभावाभावत्वनाभाव एव न विहितं तु बुद्धिस्थत्वं ३०
वा एवमादिपदार्थास्तित्र तत्त्वं तत्त्व युः न च वयमभावः। किंतु तज्जन्यतीतादिवस्तुतत्वे

वा। नाप्याबद्धहेतुहेतुः। प्रसंगात्। नापि अन्तरा केवलस्याभावस्य याथार्थ्यत्वेनात्माश्रयानवस्थ
योरन्यतरप्रसंगात्। इत्थमुपपद्यमानाश्रयत्वेनाभावमपह्नुवानस्तु त्वन्यायतयास्तु कोऽपि
धर्मज्ञानमप्यपह्नुवीत। स्वातोऽवांतरविशेषविनिर्दिष्टः कथं तस्य प्रमेयतेति चेत्॥ न॥ ज्ञा
नादिवदुपपत्तेः। निःस्वभाव एवायमिति चेत्। नाद्य स्वाहं त्रिरूपस्य विद्यमानत्वात्। तथा ज्ञा
नस्यादिनिष्ठधर्माणां यथा तत्र तु विपरीतं चेत्तत्वमिति। तस्माद्यत्किंचिदेतत्। अतं गोत्वाभावानामु
पदर्शनादेः। घटादिविज्ञानं चोहेतुपविनाभावप्रतियोगिनेन ज्ञायत इत्यनुमानमेव ति
हेतुः। हेतोः। अनिर्दिष्टप्रवर्त्तकं प्रत्याद्यपारंपर्यमिति हि। यथा बाटवाट विश्र वणाश्च

त्वारेत्वरे शिवः पर्वतः पर्वतो रामः सर्वत्र मदस्तदन इति आशितत्प्राया शोऽप्रमाणमेव प्र
माणेऽन्तर्भवति शब्दस्य वर्तन्ते इति। यथा कुः इदं तत् शतादौ मंत्रवाधास्य दस्रा प्रसक्तिर्विप्लु
तिनावा माउमानादन्निसाउगतिर्व्व क्रीनतथ्यो निन्द्यो मेतिह्य दुक्तौ नवति अयदिष्टमत्ये
नागमर्कादिषु तेत दृति। स्पष्टमस्य प्रामितिः सद्धि विधं प्रमाणमिति डिनाः। तैरापे ताप्येव प
रोस्यापरो हलयालक्ष्यितानि तस्मात्रिविधं चत्वार्येव प्रमाणानि इति॥ अथ प्रमेयमामान्यल
क्षणमुरस्ममरो विभागे नोद्दिशति। प्रमेयमपवर्गार्थं ज्ञेयं द्वादशधा चतत्। आत्मा देहेन्द्रि
यार्था धीर्मनो दोषाः प्रवृत्तयः प्रेत्यभावः फलं दुःखं मोक्षस्तत्रात्मा तु चेतनः। सा हा हं दृवाप ३१

वर्गोपयोगि ज्ञानविषयत्वेन मोक्षार्थिभिः प्रकर्षेण मेयं प्रमेयं एतदुक्तं भवति। यादृक् विषयं
मिथ्याज्ञानं संसारमातनोति। यद्विषयं च तत्त्वज्ञानं तन्निवर्त्तयति। तत्प्रमेयमिति। तत्रात्मा
दिमोक्षान्तं द्वादशविधं। तदुक्तं॥ आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफल
दुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति। आत्मानं लक्षयति। आत्मा त्वचेतनः चेतन्यं ज्ञानं तदाश्रय
आत्मा। यदा कदाचिच्चैतन्यसमवायसम्बन्धेन लक्षणं वा नेन्द्रकेच्छितस्तु तैरव्याप्तिः स्वत्र
कारस्तुप्रत्यवदर्शनप्रतिसंधानहेतुकेच्छादिलिंगत्वमात्मनो लक्षणमाद। इच्छाद्वेषप्रय
त्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मलिंगमिति। स्वकारशीलमनुविदधानः शरीरस्य लक्षो

लक्षणमाह। शरीरमंत्यावयविचेष्टाश्रयं भोगेंद्रियाश्रयः। अंत्यावयविचेष्टाश्रय इत्येकं ल
क्षणं। तत्र चेष्टा नाम प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका क्रिया विवक्षिता। तत्राद
ष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियाश्रयाणां वृक्षनववनादीनां निरासः। तदुक्तं। अ
वच्छेदकत्तलनं वायोरस्तीयेवमवमानमनसोः। घटे कर्मत्वदृष्टकारितानीति। अंत्यावयवी
तिकरचरणादिव्यवच्छेदः। अंत्यावयविभोगाश्रय इति द्वितीयं। भोगाश्रयत्वं भोगायतनत्वे
यद्यात्मत्वायमात्मभोगवाकृवतीति यावत्। अंत्यतिपूर्ववदवयवव्यावृत्तिः। अवय
वीति मनसः। अंत्यावयवी इंद्रियाश्रय इति तृतीयं लक्षणं। अंत्यावयवीत्येंद्रियारंतत्र 32

परमाण्वादेर्निरासः। तदुक्तं। चेष्टा भोगेंद्रियाश्रयः शरीरमिति। नन्वस्मत्शरीरे व्याप्तिग
कादाचित्कत्वेंद्रियाश्रयत्वो रलक्षणत्वात्। तेषामपि तथा ताकाहिति। इंद्रियलक्षणमाह।
शरीरसंयोगे सत्येव साक्षात्प्रमितिसाधनं। इंद्रियतत्त्व साक्षात्त्वं जातिविशेष इति स्थितिः। शरीर
योग इतीद्रियसंनिकर्षोच्यते। एवकारेण कादाचित्कशरीरयोगिन आलोकादयः सा
कारितिन शरीरयोगीनिचेष्टादिनिलिंगानि। प्रमितीत्यप्रमादेतवाद्दोषाः साधनमिति चें
द्रियसंस्काराणां तथा साधनाद्यगादृक्तत्वेन स्वयमसाधनत्वात्। साक्षात्त्वं तु ज्ञानत्वावां
तरजातिविशेषः। उक्तं। अर्थबुद्धिमनसां लक्षणमाह। अर्थाश्चेदिंद्रियग्राह्या बुद्धिर

र्थप्रकाशनं। सुखाद्युपरोक्षसाधनमन इंद्रियं। श्रोत्रेंद्रियग्राह्यएवार्थत्वेन विवक्षितानां ते
शब्दत्वेष्टत्वाद्यादयश्चत्वारः आत्मा स्वधर्माधर्मसंस्कारगुरुत्वव्यतिरिक्ताश्चतुर्विंशतिर्गुणाः
पंचापि कर्माणि। सामान्यं समवायो नावश्यावत्र बुद्धिः इन्द्रियार्थगतस्य प्राकट्यादिपदस्य वदनी
यस्य प्रकाशां तस्मात्तत्कम्पगमादर्थप्रकाशो बुद्धिरित्युक्तं। सुखादिविषयापरोक्षज्ञानसाध
नमिंद्रियं मनः। साधनमिति कर्तुरात्मनो निरासः। इंद्रियमिति मनःसंनिकर्षस्यादिशब्देन बु
द्धिदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाग्रह्यां तासुखाद्यन्यतमग्रहणसाधनत्वात् मनवन्तक्षणां तत्र कारास्तु २२
त्त्विन्द्रियसनातविशिष्टेत्विंद्रियेषु नानार्थसंबंधेऽपि युगपत्संयोगक्रमवशात् ज्ञानानामुत्पत्तिक्रमः

क्रमेणैव मन इति। युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगमिति। एवं चाणुत्वे च मनःसिद्धिः अन्य
था युगपदनेकेंद्रियाधिष्ठाने तु युगपद्ज्ञानोदयप्रसंगात्। तथा च विरुद्धे तवगं सर्वस्पर्शद
स्पर्शरहितद्रव्यत्वादित्यादयो धर्मिग्राहकप्रमाणबाधिता एवेति। प्रवृत्तिलक्षणमाह। प्रवृत्तिरत्र
वागादेः पुण्यापुण्यमयी क्रिया। वाङ्मनःशरीराणां चेष्टारूपो व्यापारः प्रवृत्तिरित्युक्तौ प्रवृत्ति
र्वाग्बुद्धिशरीरारंभ इति। अत्र बुद्धिशब्देन बुध्यतेऽनेनेति मनो विवक्षितमिति। दोषलक्षण
माह। प्रवर्तनालक्षणा दोषाः रागादयश्चेते। प्रवर्त्तयंति प्रवर्तना। प्रवृत्तिहेतुत्वादोषास्त
र्ते तेन रागद्वेषमोहाः। अत्र रागद्वेषाववक्ष्यमाणलक्षणौ। मिथ्याप्रत्ययो मोहः। मोहस्य प्र

ह्रतिदेवं न स्यापिवैरागादिं तु रागद्वेषाभ्यामादिकत्वेनात्र दोषेष्वादि रागद्वेषयोः प्रवर्तयन्त इति। तदुक्तं॥
प्रवर्तनालक्षणा दोषा इति। प्रेत्यभावं लक्षयति पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः उत्पत्तिरीदृग्देहगतिः। नित्य
स्यात्मनो जननमरणलक्षणत्वात्। ध्यावानिरादद्ववित्तिप्रसक्तेः पोरमणौत्पत्ती इति तदुक्तं।
पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभाव इति फलं लक्षयति। फलं प्रवृत्तिसाध्यं स्यात्। तत्राह्लादकसुखादिकं। प्रवृ
त्तिः पुनः सुखेकरूपेत्युक्तं। तदुक्तं। प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमिति। दुःखं लक्षयति। प्रतिकूलतया
वेद्यं दुःखं शरीरद्वेषिकप्रियादिकं। प्रतिकूलवेदनीयं दुःखं तच्च शरीरं षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः ष २४
ड्बुद्धयः सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिविधं। तत्र दुःखं स्वत एव निरूपाधिकं दुःखं। इतराणि

तु सुखसंस्पर्शेऽपि दुःखानुषंगाद्विषसंपृक्तान्नवदौपाधिकदुःखानीत्यर्थः। तदुक्तं बाधनाल
क्षणं दुःखमिति। एतस्यैकविंशतिप्रकारस्य दुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिरपवर्ग इत्याह। दुःखात्यन्तसमु
च्छेदमपवर्गं प्रलक्षयति। तदुक्तं। तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति। दुःखनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नाम नि
वृत्तजातीयस्य तत्रैवात्मनि पुनरनुत्पाद इति। ननु निःश्रेयसोपयोगी निरूप्यादौ निप्रमेयाणां
तराणि चेतनानि कुतः सूत्रकारेण न जल्पितानीत्यत आह। मोक्षस्याङ्गत्वादेतदुपादेन लक्षितानि।
तेषां तत्त्वज्ञानं कारणं षट्कं द्रव्यादिकं न स्यात्। तत्त्वं द्रव्यादीनामपि निःश्रेयसोपयोगीनि विद्यन्ते तत्त्वो
तानि चादृष्टमनिःश्रेयससाधनानि गवादिरूपादीनि लक्षयाम्युक्तं वक्ष्यमाणानामपि परंपरया तदु

पयोगोऽस्तिइतिकारणादेवंत्रमनुपलक्षणमावश्यमेदेति॥ नानिरानीयपदार्थोविशेषातिद्रव्यंगु
णस्तथाकर्मजातिश्चेतत्रयाश्रया॥ विशेषाःसमवायश्चपदार्थाःषडिमेमताः॥ द्रव्यगुणकर्मणाम
वजातिमत्वेनसामान्यादीनांत्रयाणामित्युक्तंएतत्त्रयाश्रयेति॥ तेषामपिजातिमत्वेजात्यनवस्थि
बा॰ ति॥ विशेषस्यस्वरूपव्यावृत्तिः॥ समवायस्यसंयोगस्यसमवायोरन्यतराभावनायंदंधर्मप्राहुःप्रा
तु॥ यथाहुः॥ व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वंसंकरोऽथानवस्थितिः॥ रूपहानिरसंबंधोजातिबाधकसंग्रहइ
ति॥ द्रव्यलक्षणमाह॥ गुणानामाश्रयोद्रव्यंकारणंसमवायिवा॥ गुणानामाश्रयोद्रव्यमित्येकं
लक्षणं॥ समवायिकारणमित्यपरं॥ तदुक्तं॥ क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणंद्रव्यमिति॥ द्र ३५
संयोगेनपरिहारेणानित्यव्यक्तिर्विशेषाणांसामान्यंचैकत्वभेदेजातिसंकरश्चतेर

व्याणिपरिसंख्येवक्षेरौपवनोज्योतिरनिलोनभःकालस्तथादिशा॥ आत्मामनइतिप्राहुर्नवद्रव्या
णितद्विदः॥ तद्विदइत्यनेनपदार्थविशेषैमेषसिद्धांतः॥ अन्येतुतमःशब्दयोरपिद्रव्यत्वमिच्छं
तीतिव्यवस्थितं॥ यथाहुः॥ वस्त्रात्मकास्त्वेशरीरानित्याःसर्वगतास्तथा॥ पृथक्द्रव्यतयाते
ष्विनगुणाःकश्यचिन्मताः॥ तथा॥ तमःखलुचलंनीलंपरापरविभागवत्॥ प्रसिद्धद्रव्यवै
धर्म्यान्नवभ्योभेत्तुमर्हति॥ केचित्तुवियमितिविनतानांस्कंदमाणांप्रथिव्यवयवानांतत्त्वोगुण
समइतिवदंति॥ मनोव्यतिरिक्तत्वेसतिस्पर्शवत्वेनक्रियावत्वेरूपवत्वादित्येद्रव्यत्वा
द्युपपत्तेः॥ नित्यानांतरवत्वेऽस्माकोपलंनद्व्यसंगेनपृथिवीगुणत्वानुपपत्तेआलोकाभावस्त

मइति कारणताशरीरेऽन्यथासिद्ध्युपरागत्वेनतन्त्रत्वस्यामात्तस्मान्नवैव द्रव्याणीति सिद्धं। तदुक्तं। पृथि-
व्यापस्तेजोवायुराकाशः कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणीति। तत्र गंधवती भूमिः। आपः सांसि-
द्धिकद्रवाः। उष्णस्पर्शगुणं तेजो। नीरूपस्पर्शवान् मरुत्। भूमित्वे दाब्वे वैजात्यं पाणिषावद्रूपापा-
णादयः। सांसिद्धिकत्वं द्रवत्वव्याप्यजातिसिद्धत्वं। तेन द्रव्यांतरसंश्लेषोपाधिकद्रवत्वानां पार्थिवा-
नां सर्पिःप्रभृतीनां। तद्रूपाणां रससीसादीनां च व्यवच्छेदः। तथोक्तं। सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानां पा-
र्थिवानामग्निसंयोगात् द्रवत्वमद्भिः सामान्यमिति। तैजसानां त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णादी-
नामग्निसंयोगात् द्रवत्वमद्भिः सामान्यमिति। अयं विकारः। उष्णस्पर्शेति शीतस्पर्शनामनु ३६
करकादि

हूताशपतत्करकीनां जलीयत्वं पवनादीनां निरासः। नन्वेवं चांद्रमस्तेजोमध्यस्थव्याप्तिः उष्णस्पर्शोस्या-
दित्यत आह उष्णस्पर्शवत्वेनदीमानीगत शैत्यमात्रोपलंभात्। चतुर्विधं तेजो भौमं दिव्यमुदर्यमाकरजं
चेति। निरूपस्पर्शवत्वात् पृथिव्यादीनामाकाशादीनां च व्यवच्छेदः। अप्रत्यक्षस्यापि वायोः स्प-
र्शशब्दधृतिकंपलिंगैः सिद्धिः। तत्रामानावयवस्पर्शो ऽन्यगमनानुमापनसंमूर्छनलिंगेनानुमिति-
रिति। नन्वेवं शब्दगुणकमाकाशादिकं च वदतानंतरदिशा कालादिति हेतुः। शब्दं प्रागेव लक्षितं। श-
ब्दगुणकत्वेन तत्सिद्धिः। तच्चानुमेयं। तदुक्तं। निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशलिंगमिति। चिर-
क्षिप्रयुगपदित्यादिप्रत्ययव्यवहारासाधारणनिमित्तं कालः। तदुक्तं परापरव्यतिकरानुमेयः

कालइति लक्षणं।अपरस्मिन्नपरं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति कालिलिंगानि।तत्रापरस्मिन्नपर
मिति द्विविमितत्वप्रतिपत्त्यर्थमुक्तं।एकस्मिन्देके एकस्याभावात् तावच्छेदकः काल इति के
चित्।एकस्यापि कालस्योपाधिभेदात् क्षणलवादिव्यपदेशः।पूर्वापरादि दिक्प्रतीतिव्यवहार
योनिमित्तं दिक्।तदुक्तं।इत इदमिति यतस्तद्दिशो लिंगमिति।इत इदं पूर्वेण इत इदमपरेणेत्या
दिज्ञानं यतस्तद्दिशो लिंगमित्यत्रार्थः।सा च कालवदेकापि विभुर्नित्या चैव तत्तदुपाधिभेदात् प्राच्या
दिव्यवहारहेतुर्भवतीति दर्शयितुं दिगित्येकवचनं।कार्यविशेषणानानात्वमिति।आदि २७
त्यसंयोगः कार्यविशेषास्य विवक्षितः।शेषमात्मा मनश्च प्रागेव प्रमेयवर्गे व्याख्यातमिति।अथगु

णलक्षणं।कर्मणो व्यतिरिक्ते वै जातिमानाश्रयो गुणः।जात्याश्रय इति सामान्यादीनां त्रयाणां नि
रासः।मात्रेति गुणादेरपाश्रयो द्रव्यं व्यवच्छिद्यते।कर्मापि जातिमानाश्रय इति तद्वारणाय कर्म
णो व्यतिरिक्तो इतीत्युक्तं।तदुक्तं।जात्याश्रयो गुणः संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं।इति गु
णलक्षणमिति।ननु गुणोपि गुणवत्तत्समवायस्य सत्त्वात् घटावच्छाश्रय इति कथं जातिमा
नाश्रय इत्युक्तं।अनवस्थाहेतुस्तया समवायस्य समवायांतराभावादिद्रव्यत्वेन संयोगाना
वात्।संयोगसमवाययोर्न विधर्मत्वेनानावाश्रयत्वासंभवात्।केवलं विशेषणविशेष्यतावदेव
नयोः स्वाश्रयाश्रयितावसंतारणापि नवतीत्यौपचारिकी तत्र संबंधवानोक्तिरिति।अप

द्यं तत्र ग्रहणेन गुणान्परिसंख्यैव दोषाणां तेषां विशेषलक्षणाभिधानं प्रतिजानीते। चतुर्विंशतिरिति दि
ष्टा गुणाः कणादमुनिना स्वयं रूपाद्याः सप्तदश वाक्ये सोक्ता च शब्देन समुच्चीयते। क्रमोऽयं क्रमाः शब्दा वक्ष्यन्ता
श्चतुर्विंशतिर्गुणाः। तत्र क्रमानुरोधेन घंतत्रग्रहणं। रूपरसगंधस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृ
थक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखेच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्च गुणा इति। चशब्देन गुरुत्व
द्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाः संगृहीताः। ततः चक्रे वोक्ताः सप्तदश। चशब्दसमुच्चिताः सप्त
इति चतुर्विंशतिः। तेषां विशेषलक्षणानां वक्ष्यमाणत्वात् इति। नेत्राद्येकार्थग्राह्यत्वमर्थलक्षणयति ल 38
क्षणं। रूपस्य च रसस्यापि गंधस्य स्पर्शस्य शिश्नयोः। चक्षुर्ग्राह्यत्वेन चक्षुरादिद्वयग्राह्यतं हेतुस्य

त्वसामान्यस्य संख्यापरिमाणादिगुणस्य च रूपत्वं मात्रमांसवीदित्यैक च विशेषणं। तेषां च गिं
द्रियस्यापि विशेषयत्वात्। एवं स्पर्शनेन्द्रियग्राह्य इत्यत्रापि विशेषणफलं द्रष्टव्यं। गंधर
सशब्दानां घ्राणरसनश्रोत्रग्राह्यत्वाम् लक्षणं। एकत्वविशेषणस्य च व्यवच्छेद्यता त्वनावि
वक्षितत्वात् लक्षणानां सौकर्येण क्रमसूत्रं च्च शब्दोऽत्र विवक्षितः। नतु स्यात्कादकोसंवं। ध्वनमा
त्राकामेवा द्वैतवदेवत्र द्रोद्रव्यमिति चिंत्यं। न। शब्दो गुणः बहिरिंद्रियव्यवस्थादेतुत्वात्।
गंधवत्। श्रोत्रं च गुणसजातीयग्राहकं बाह्येंद्रियत्वात् त्वगादिवत् इति गुणत्वस्यैव सिद्धेः। श्रवे
शब्दस्य विवक्षितमर्थं प्रयोजनं वा द्रव्यादित्रयमेवार्थ इति काश्यपनिर्णयः। अतो रू

ष्टं तत्त्वज्ञानेन गुणान्परिसंख्येवदाणं तेषां विशेषलक्षणाभिधानं प्रतिजानीते। चतुर्विंशतिरिति। दि
ष्टा गुणाः कणादोक्ताः स्वयं रूपाद्याः शब्दपर्यंता सप्तदश लक्षणमुच्यते। रूपादिक्रमाः शब्दावसाना
श्चतुर्विंशतिर्गुणाः तत्र क्रमानुरोधेमा घंतग्रहणं। रूपरसगंधस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृ
थक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखेच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्च गुणा इति। चशब्देन गुरुत्व
द्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाः संगृहीताः तत्र चकैवोक्ताः सप्तदश। चशब्देन समुच्चिताः स
प्तेति सप्तविंशतिः। तेषां विशेषलक्षणं वक्ष्याम इति। नेत्राद्येकार्थगम्यत्वमथ लक्षणमिति ल ३८
क्षणं। रूपस्य च रसस्यापि गंधस्य स्पर्शशब्दयोः। चक्षुर्ग्राह्यत्वेन घटादिर्व्यवस्थितस्य

सामान्यस्य संख्यापरिमाणादिगुणस्य च रूपत्वं मा प्रसांक्षीदित्येकं च विशेषणं। तेषां चगिं
द्रियस्यापि विशेषत्वात्। एवं स्पर्शनेंद्रियग्राह्य इत्यत्रापि विशेषणफलं द्रष्टव्यं। गंधर
सशब्दानां घ्राणरसनश्रोत्रग्राह्यत्वेन लक्षणं। एकत्वविशेषणस्य व्यवच्छेद्यता त्वेनावि
वक्षितत्वात् लक्षणमोक्तेयेणाक्रमतुल्यं च शब्दोत्र विवक्षितः। ननु स्याकाशादेरेवं ध्वनमा
त्ताकार्यत्वाद्घटवदेवत्राणेद्रव्यमिति चेन्न। शब्दो गुणः बहिरिंद्रियव्यवस्थादेतुत्वात्।
गंधवत्। श्रोत्रस्य गुणमेकजातीयग्राहकं बाह्येंद्रियत्वादित्यादिनिर्गुणत्वस्यैव सिद्धः। अथ
शब्दस्य विवक्षितमर्थं प्रयोजनं वादान्द्रव्यादि त्रयमेवार्थ इति काश्यपनिर्णयः। अतो रू

पारदिष्वाप्यये नातिव्याप्तिर्नित्याप्तिः। द्रव्यगुणकर्माण्यर्था इति वैशेषिकपरिभाषा। रूपादि
पंचकमात्रमानपंचकस्य च गुरुत्वादेकेंद्रियग्राह्यस्यार्थत्वात् ताभ्यामतिरतिव्याप्तिरिति संख्यायाः
परिमाणस्य पृथक्त्वस्य च लक्षणं गुणत्वे सति द्वित्वं तत्तद्व्यवहारहेतुत्वं। एकादिज्ञानव्यव
हारयोर्निमित्तं गुणः संख्या। दीर्घादिज्ञानव्यवहारयोर्निमित्तं गुणः परिमाणं। चतुर्विधं। महद्
अणुत्वं दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं चेति। पृथगिति ज्ञानव्यवहारयोर्निमित्तं गुणः पृथक्त्वमिति। संयो
गस्तु विरोधी स्याद्गुणत्वे सति कर्मणः। यस्मात् संयोगध्वंसो विभागः स गुणो जायते। कर्म २९
विरोधी गुणः संयोगः। स तु तस्मिन् द्वयोर्द्वे संश्लेषः संयोगः। स तु तस्मिन् द्विधा संबंधद्वयोर्विद्यमानते

तिकेवितु। संयोगविरोधी गुणो विभाग इति। परापरव्यवहारहेतुर्दिक्कालापेक्षयैव परत्वमपरत्वं च
क्रमाद्भवतो गुणौ मतौ। दिगपेक्षया कालापेक्षया वा परत्वबुद्धिनिमित्तं गुणः परत्वमिति। तयोर
पेक्षयापरत्वबुद्धिनिमित्तं गुणोऽपरत्वमिति। लक्षिता बुद्धिराह्लादः सुखं दुःखं च लक्षितं॥
इष्टानुरागो द्वेषः संसारदुःखद्विष्टत्वं लक्षणं। निगदव्याख्यानमेतत्। प्रयत्नस्त्वात्मधर्मस्यादुत्सा
हो नानाविधः। आत्मधर्मः प्रवृत्त्यादिपदवाच्य उत्साहः प्रयत्नः स च एव तावन्नेति व्यपदिश्यते॥
तावानेव प्रयत्नात्मा सर्वत्राख्यानगोचर इति। गुरुत्वं तु गुणो हेतुराद्ये पतनकर्मणि। द्रव
त्वं तु गुणो हेतुराद्यस्यंदनकर्मणि। द्वितीयादिः पतनस्यंदनाद्वेगाद्भवतः। आद्यपतनक

यत्तन्नस्यंदनमोरअयस्कादृष्टस्यापिसमवायिकारणत्वेनहेतुत्वात्गुणइत्युक्तं।स्निग्धधीयंद्विम
हेतुर्यस्नेहः स्निग्धज्ञानस्मृत्यास्नेहत्वव्हिणइतिलक्षणांतरं।यज्जातीयस्य तूत्पाद्यं तज्जातीय
स्यकारणेस्वयं यस्तद्विजातीयसंस्कारः स गुणो भावत्।स्वोत्पादकजातीयस्योत्पादकं स्वयं च तत
द्विजातीयो गुणः संस्कारः। यथा स्मृतिहेतुः संस्कारः। स ह्यनुभवादिज्ञानजन्यः स्मृतिज्ञानहेतुः
स्वयं न ज्ञानजातीयः। यथा वेगः कर्मजन्यः कर्महेतुः स्वयं तु न कर्म तत्र वतिवेगो भावेनास्थितस्था
पक इति त्रिविधः संस्कार इति। विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंस्योगुणो मतः प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः ४॥
पुंगुणोऽधर्म उच्यते। क्रत्वादिविहितानुष्ठानसाध्यः पुंगुणो धर्मः। प्रतिषिद्धानुष्ठानसाध्यः

पुंगुणोऽधर्म इति। तत्र पृथिव्यां रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापर
त्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्काराश्चतुर्दश गुणाः। तत्र रूपं शुक्लाद्यनेकविधं अग्निसंयोगविरोधि। रसस्तु
षड्विधो मधुरादिः। गंधो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च। स्पर्शस्त्वनुष्णाशीतः पाकजः। अत्र यामपि स्नेह
गंधयोः प्रक्षेपप्रतिक्षेपमात्रविशेषितास्त एव गुणाः। अप्सु रूपरसस्पर्शाः शुक्लो मधुरः शीताः। र
स्नेहगुरुत्वव्यतिरिक्तास्त एव तेजस्याः तत्र रूपं शुक्लं भास्वरं चोष्ण एव स्पर्शः। वायोस्तु रू
पद्रवत्वव्यतिरिक्तास्त एव। स्पर्शोऽनुष्णाशीतोऽपाकजश्च। स्पर्शव्यतिरिक्तास्त एव मनसः। त
एव परत्वापरत्वसंस्कारविशेषाः शब्दमहायाविद्यायमनः। दिक्कालयोस्तु त्रा दृष्टहाणेन तत्ए

स्तवंति। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यीवीनाम्नएव वात्मन इति गुणविभा
गः। ततश्चरूपरसगंधस्पर्शपरत्वापरत्वद्रवत्वगुरुत्वस्नेहवेगाः दृष्टावदृष्टे गुणाः। आत्मविशेष
गुणाः स्युः इदं चेति दशास्त्वे गुणाः। एतेरेते त्यगुणाः। रूपरसगंधस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वा
नि शब्दो बुद्ध्यादयश्चेति षोडश वैशेषिकगुणाः। इतरे तु सामान्यगुणाः। संयोगविभागौ
द्वित्वपृथक्त्वादयश्चानेकाश्रिताः। अन्ये वैकैकवृत्तयः। केवलबाह्यैकेंद्रियग्राह्याः। य
था पंचापि रूपादयः। केचित्तु बाह्येंद्रियद्वयग्राह्याः। यथा संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोग
विभागपरत्वापरत्वद्रवत्वस्नेहवेगाः। केचिदंतःकरणग्राह्याः। यथा सुखदुःखेच्छा ४१

स्त्रसमवायिकारणासमवायिकारणगुणादन्याद्रूपर्थी

द्वेषप्रयत्नाधर्माधर्मभावनागुरुत्वापरत्वानीति त्यतींद्रियाणि श्रोत्रैकादश गुणाः कारणगुण
पूर्वकाः। यथा पाकजरूपरसगंधस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवे
गाः। दशत्वनेवंविधाः। बुद्ध्यादयश्चात्मविशेषगुणाः। शब्दस्वात्मपरिमाणे तरसंयोगानेमि
त्तिकद्रवत्वपरत्वापरत्वपाकजाश्च संयोगजाः। संयोगविभागवेगाः कर्मजाः। शब्दोत्तरविभागौ
विभागजौ। परत्वापरत्वद्वित्वपृथक्त्वादयो बुद्ध्यापेक्षाः। तद्विनाशनाशिनश्च। रूपादय
श्चैकत्वापि तन गुणाः। रूपरसगंधानुस्पर्शशब्दपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वस्नेहाः। समान
नाम जात्यारंभकाः। सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नास्त्वसमवानजात्यारंभकाः। संयो

सविभागसंख्यागुरुत्वद्रवत्वस्नेहोष्णस्पर्शज्ञानधर्माधर्मसंस्काराः समानासमानजात्या
रंभकाः। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषभावनाशब्दाः स्वाश्रयसमवेतारंभकाः। रूपरसगंधस्प
र्शपरिमाणस्नेहप्रयत्नाः परत्रारंभकाः। संयोगविभागसंख्यैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्ववेगध
र्माधर्मास्तूभयत्रारंभकाः। रूपरसगंधस्पर्शगुरुत्वद्रवत्ववेगप्रयत्नधर्माधर्मसंयोगविशेषाः
क्रियाहेतवः। रूपरसगंधानुष्णस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वस्नेहशब्दानामसमवायिकार
णानि। नवात्मविशेषगुणा निमित्तकारणानि। संयोगविभागोष्णस्पर्शगुरुत्वद्रव
त्ववेगास्तूभयकारणानीति। परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादीन्यकारणानि। संयोगविभा ४२

गशब्दात्मविशेषगुणाः प्रदेशवृत्तयः। शेषास्त्वाश्रयव्यापिनः। अपाकजरूपरसगंधस्पर्श
परिमाणैकत्वैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्वानि यावद्द्रव्यभावीनि। शेषास्त्वयावद्द्रव्यभावीनि इति। कथं पा
र्थिवद्रव्ये पाकजगुणोत्पत्तिप्रकार इति चेत्। उच्यते। आमघटादिद्रव्यस्य दहनसंबंधे सति
दहनाभिघातनोदनादिना तदारंभकपरमाणुष्वेव कर्मोत्पत्तौ ततो विभागेन संयोगनाशे सति कार्यद्रव्यं वि
नश्यति। ततस्तत्परमाणुषु श्यामादीनां दहनसंबंधाच्छ्यामत्वविनाशे सति अन्यस्माद्वह्निसंयोगा
त्पाकजा रक्तादयो जायंते। तदनंतरमदृष्टवदात्मसंयोगात्तेषु तेष्वेव कर्मोत्पत्तौ परस्पर
संयोगाद्द्व्यणुकादिप्रक्रमेणोत्पन्ने कार्ये कारणगुणप्रक्रमेण रक्तादिगुणोत्पत्तिरिति तत

मतिविस्तरेण।। अथ कर्मलक्षणं। कर्मत्वा समवायित्वाद्य संयोगविभागयोः समुच्चितयोः।
संयोगविभागयोरसमवायिकारणं कर्मेत्युक्ते एककारणयोः संयोगविभागयोर्नातिव्या
प्तिः असमवायिकारणं च समवायिकारणप्रत्यासन्नं द्विविधं च प्रत्यासत्तिः समवायिकारणे
समवेतत्वं तत्कारणसमवेतत्वं च। तत्राद्यं यथा। पटस्य तंतुद्वयसंयोगः। द्वितीयं तु पटगतशौ
क्ल्यं तंतुगतशौक्ल्यमिति। तदुक्तं।। एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति
कर्मलक्षणं। कानि कर्माणि कियंति चेत्यत्राह। उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुंचनमथापरं। ४२
प्रसारणं गतिश्चेति निघातकर्माणि च धीः। तदप्युक्तं। उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुंचनप्रसा

रणं। गमनमिति कर्माणि।। तेषां विशेषलक्षणमाह। ऊर्द्ध्वनाधस्थातिर्यक्खंतिर्यग्भूमिगिति
क्रमात्।। तानि पंचापि कर्माणि देशसंयोगहेतवः। विभक्तिस्त्वनियतदेशविषय इत्यर्थः। अत्र
गमनग्रहणेन भ्रमणरेचनस्यंदनोर्द्ध्वज्वलनतिर्यक्पवनोर्द्ध्वपवनानि संगृहीत इति।। अथ
जातिमाह। सामान्यं नित्यमेकं यदनेकसमवायि च। नित्यमेकमनेकसमवायि सामान्यमि
त्यर्थः।। नित्यमित्युक्ते गगनादेरपि सामान्यप्रसंगादनेकसमवायीत्युक्तं। अनेकसमवा
यीत्युक्ते संयोगस्यापि तथात्वप्रसंगान्नित्यमित्युक्तं। नित्यमनेकसमवायीत्युक्ते न
ित्याद्यनेकपरमाणुगतरूपादीनामपि प्रसंगादेकं सदित्युक्तं। विशेषं कथयति।।

अजातिरेकव्यक्तिवृत्तिर्विशेष इति शिष्यते। जातिसमवाययोरपि जातिशून्यत्वात् तद्व्यवच्छे
दायोक्तमेकव्यक्तिरिति। अनेकवृत्तित्वात्तयोः। रूपादीनामप्येकवृत्तित्वादजातिरित्युक्तं। ते
षां जातिमत्त्वात्। एकद्रव्याः स्वरूपसन्तो विशेषा इत्याचार्याः। तत्राद्ये एकद्रव्येति सामान्य
समवाययोर्व्युदासः। स्वरूपसन्त इति सत्तासमवायेन सतां द्रव्यगुणकर्मणामिति।
समानजातीयाः समानगुणकाः परमाणवो मुक्तात्मानश्च परस्परव्यावर्त्तकधर्मस
मवायिनः। द्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानाद्विशेषसिद्धिरिति। समवायलक्षणमाह स ४४
मवायस्तु संबंधो नित्यः स्यादेक एव सः। नित्यसंयोगस्याकाशादेः। संबंध इत्याका

शादेः। न च नित्यविभूनां संयोगोऽस्तीत्याशिः। संयोगहेतूनामन्यतरकर्मोभयकर्मसंयोगाना
मस्वेनावनतेषां संयोगस्यैवाभावात्। एकः समवायः सत्तासामान्यवत् संबंधिभेदाद्भेदेन व्य
पदिशति। सूत्रे तु इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः समवाय इति। अत्र कार्यकारणयोरित्ययुतसिद्धयो
रुपलक्षणं। तेनायुतसिद्धयोरवयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियातद्वतोर्जातितद्वतोर्विशेषतद्वतो
श्चयोर्यमिह तन्तुषु पट इत्यादिरिह प्रत्ययो यतो भवति स समवाय इत्यर्थः। अयुतसिद्धयोरिति
कुंडबदरयोः संयोगव्यावृत्त्यै इहेति। वायुतसिद्धयोरेव कार्यकारणभावादिसंबंधेष्वव्याप्त्या
ते। युतसिद्धिः पृथक्सिद्धिः। सा च द्वयोर्विद्यमानत्वेऽप्युक्ता। तदभावादयुतसिद्धिः। सत्तावदेक

व।यं समवायः समवेतत्वमात्राधिसत्वं। तत्त्वं भावत्वेनेति। न त्वमेकत्वं तावन्नसत्तया व्याख्यातमित्यर्थः।
इदं गविमोत्रमिति प्रत्ययो विकरणाधिकरणेत्यस्य संबंधनिबंधनो ऽबाधितेदंप्रत्ययत्वादिदं कंडे बद
राणीति प्रत्ययवदिति। उभमानाम्समवायसिद्धिरिति। एवं दर्शिताः षड् पदार्थाः। षष्ठस्वभावा
त्मके विश्वमपि जगदंतर्भवति। भाव व्यतिरिक्तोऽभाव इति। तेन सप्तदश्या प्रैव पदार्था इति नियमः
कौमारिलास्तु सामान्यं जातिमेव स्वरूपः पदार्था भूरी तत्य विशेषं समवायं वा पजयंतीत्यादि।
विशेषसमवायं वनांगीव ऊं कुमारिलाः पंचाथ गुरवः प्राहुर्विशेषेण विवर्जितान्। प्रभाकरा
स्तु विशेषमपज्ञानन्ते प्रतिज्ञानानि च शक्तिसंख्यासादृश्यादयः प्रथक् पदार्था इति। तदेतन्मद ४५

द्वयं प्रत्यक्षं विशेषसमवाययोः समर्थना तत्स्वरूपस्य दकारि व्यतिरेकेणान्यत्र तेषामभावात्। संख्याया गु
णगणनायामंतर्भावात्। सामान्य एव सादृश्यस्यान्तर्भावात्। सामान्यान्येवत्वयं मि। गुणावयवकर्मणां
निष्प्रधानसामान्य चेतिसादृश्यस्तु च्यत इति। एवं प्रमेयप्रसंगात्पदार्थषट्कं लक्षयित्वा यित्प्रसक्त
मेवोपन्यस्य संशयलक्षणमाह। संशयः कथितोऽज्ञानमवधारणे वर्जितं। अनवधारणात्मकोऽप्र
त्ययः संशय इति। सामग्रीभेदेन संशयत्रैविध्यमाह। समानानेकधर्माद्यो विमतेश्च तदुक्तं वा सम
मानधर्माणामनेकेषां साधारणो धर्मः। एकः साधारणोऽनेकोऽसाधारणोऽनेकधर्मः। एकस्यैवा
साधारणो धर्मस्येति यावत्। विमतिर्वादिविप्रतिपत्तिः। एतस्मात्कारणत्रयात् परस्परविरु

ऽसोऽयं विशेषस्मरणसव्यपेक्षान्यतरकोटिनिर्णायकप्रमाणाविर्भावेऽस्तीति यथायं संशयोत्
पत्तिः। आद्यो यथा स्थाणुपुरुषसाधारणोर्द्धतादर्शने स्थाणुरयं पुरुषो वेति। द्वितीयस्तु शं
ब्दो वा। पृथिवी नित्या वा नित्या वेति। तृतीयस्तु ज्योतिकादेकारिकत्वेन सांख्यवैशेषिकविप्रति
पत्तेः। किं प्रकृतिकानीन्द्रियाणीति। चतुर्थस्तूपलब्ध्यनुपलब्ध्योरपि संशयकारणत्वमिच्छंति। य
था कूपखननानंतरमुदकमुपलभ्यते किं वा सदेवोदकमिदानीमभिव्यक्तमुपलभ्यते किं
वा सदेव खननव्यापारजनितमुपजायत इत्युपलब्धेः संशयः। अनुपलब्धेस्तु किं सन्ने
व पिशाचो नोपलभ्यते किं वा सन्निति। अनयोः समानधर्मात्तु विमाचष्टे तत वा र्त्तिककाराः। ४६
त्रि

रवं सदेव किं विवेकेन विद्याव्यापारेणाभिव्यक्तमुपलभ्यते। यथा प्रदीपारोपेण घटः। किं विद्यमान
देव जातमुपलभ्यते। यथा कुलालव्यापारानंतरं घट एवेति। सदसतोः साधारणोपलब्धि
रूपधर्मेण संशयः। अनुपलब्धिश्च सतामेव परमाण्वादीनामसतां शशविषाणादीनां वद
श्यत इत्यत्रापि समानधर्माद्वे संशयः। अत्र सूत्रं। समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुप
लब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थाजन्यविशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति। अत्रोपलब्ध्यनुपलब्धिशब्दाभ्यां
साधकबाधकप्रमाणयोरुपादानं। तयोरव्यवस्था नावः। तस्मिंश्च विशेषस्मरणा
पेक्षः समानानेकधर्मविप्रतिपत्तिभ्यः संशयो भवतीति सूत्रार्थः। प्रयोजनं तु दृष्टमाहाय
शं त्रि

दुद्दिश्य प्रवर्त्तते तद्रूपास्तत्प्रयोजनं। तदुद्देश्यं प्रयोजनं। तदुक्तं। यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत्प्र
योजनमिति दृष्टांतलक्षणमाह। व्याप्तिसंवेदनस्थानं दृष्टांत इति गीयते। स च साधर्म्यवैधर्म्या
त्तदेन द्विविधो भवेत्। व्याप्तिग्रहणभूमिर्दृष्टांतः स च द्विविधः साधर्म्यवैधर्म्यभेदात्। तत्र साध
नप्रयुक्तसाध्यधर्मवान् साधर्म्यदृष्टांतः। यथा कार्यत्वेन शब्दानित्यत्वसाधने घटः। साध्यधर्मनि
वृत्तिप्रयुक्तसाधनधर्मनिवृत्तिमान् वैधर्म्यदृष्टांतः। यथा तत्रैवाकाशः। तदुक्तं। लौकिकप
रीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टांत इति। तत्र लौकिकाः विवेकबुद्धिविरहिणः। प्रमाण
तर्काभ्यामर्थपरीक्षणक्षमाः परीक्षकाः। तदनयोर्यत्र साम्येन प्रतिपत्तिर्यत्राक्लिष्ट दृष्टांत ४७

इति यावत्। अत्र वादिनोः संप्रतिपन्नो तात्पर्यमिति। सिद्धांतं तदवांतरविभागं दर्शयति॥
अभ्युपेतः प्रमाणैः स्यादाभिमानिकसिद्धितः। सिद्धांतः सर्वतंत्रादिभेदात्सोऽपि चतुर्विधः॥ अ
नित्यः शब्द इति केषांचित्सिद्धांतोऽन्येषां तु नित्य इति। तत्र प्रमाणैरभ्युपगतः सिद्धांत इत्यु
क्तेऽन्यतरः सिद्धांतो न स्यात्। वस्तुनो द्विरूप्यासंभवेनानयोरपि प्रमाणमूलत्वाभिमानादित्यु
क्तमाभिमानिकसिद्धिरिति। तत्तद्वादिनां प्रमाणमूलत्वाभिमानमात्रमत्र विवक्षितं। तदु
तत्त्वेनेति प्रमाणमूलत्वमित्यर्थः। तदुक्तं। तंत्राधिकरणे। प्रमाणत्वेनाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धां
त इति। स च सर्वतंत्रादिभेदाच्चतुर्विधो भवति। तत्रापि सूत्रं। स च चतुर्विधः। सर्वतंत्रप्रति

तंत्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थांतरभाव इति। तत्र सर्वतंत्रसिद्धांतं सोदाहरणं दर्शयति। स
र्वतंत्राविरुद्धोऽर्थः स्वतंत्राधिकृतश्च यः। स सर्वतंत्रसिद्धांतो यथा मानेन मेयधीः। प्रमाणात्प्रमे
यसिद्धिरिति। एवं सर्वशास्त्रानुमतं स्वशास्त्रे चाभ्युपगतमिति सर्वतंत्रसिद्धांतो भवतीति स्वतंत्र ए
व सिद्धोऽर्थः परतंत्रे निराकृतः। प्रतितंत्रो यथा न्याये सर्वज्ञस्य प्रमाणता। ईश्वरः प्रमाणमित्य
र्थः। तंत्रांतरे निषिद्धः स्वशास्त्रे चाभ्युपगतः प्रतितंत्रसिद्धांत इति। अनुमानं यस्य सिद्ध्याऽर्थो
यानुषंगेण सिध्यति। स स्यादधिकरणसिद्धांतो जगत्कर्त्रा यथेश्वरः। अनुमेयानुषक्तासिद्धिरधि
करणसिद्धांतः यथा महीमहीधरमहोदधिप्रभृतीनां कर्तृमत्त्वस्य कार्यत्वानुमानेन सि ४८

द्धावीश्वरसिद्धिः। उपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नादिमतः कर्तृत्वात्। स्यादीकृतो
पादानादिविषयस्य ज्ञानादेश्चेश्वरव्यतिरेकेणान्यत्रासंभवात्। अन्ये तु दे तु सिद्ध्यनुषंगि
सिद्धिरधिकरणसिद्धांत इत्याहुः। यथेंद्रियव्यतिरिक्तचेतनसाधनस्य दर्शनस्पर्शनाभ्यामे
कार्थग्रहणादिहेतोः सिद्धावनुषंगेणेंद्रियनानात्वादीनां सिद्धिरिति। अभ्युपगमसिद्धां
तदुदाहरणं च दर्शयति। साधितः परतंत्रे यः स्वतंत्रे च समाश्रितः। स स्यादभ्युपगमो न्याये
मनसोऽणुमिति यथा। काणादतंत्रे साधितस्य मनसः समाश्रयणं। नैयायिकानामभ्युपगम
सिद्धांत इति। तस्यैव लक्षणांतरमाह। तद्विशेषपरीक्षा वा स ज्ञातव्यस्तत्र साधिते। यथात्र

प्रमतः सिद्धेत्तस्यास्तत्त्वपरीक्षणं। तंत्रांतरे साधितस्यांगावस्य कस्यचिदर्थस्य किंचिद्विशेषप
रीक्षणमभ्युपगमसिद्धांतः॥ यथा तत्रैव मनसो न्याये सूत्रकारेणात्म प्रतिपत्तिहेतूनां म
नसिन्द्रियत्वादिति नोपपन्नकं ज्ञातं ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञा तेह मात्रमित्यादितीरिंद्रियत्वप
रीक्षणमिति परतंत्रेणानिषिद्धार्थोऽभ्युपगमसिद्धांत इत्याचार्यः। यः परार्थानुमानस्य प्रयो
गो वाक्यलक्षणः। तस्यावांतरवाक्यानि कथ्यंतेऽवयवा इति। महावाक्यात्मके परार्थानुमा
न प्रयोगेऽवांतरवाक्यान्यवयवाः। स्वार्थानुमाने वाक्यप्रयोगाभावात्परार्थ इत्युक्तं। ४९
तेऽवयवाः प्रतिज्ञादयः। पंचावयवत्वाद्वा॥ ते प्रतिज्ञादिरूपेण पंचेति न्यायविस्तरः। तदुक्तं॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा इति। न्यायविस्तर इति। वदता तंत्रांतरेऽयो
विशेषः सूचितः। तामेव दर्शयति। त्र्युदाहरणांता वा त्र्युदाहरणादिकान् मीमांसकानां
सौगतास्तु मो मनीतिमुदाहृतिं। मीमांसकाः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणान्युदाहरणोपनयनिग
मनानि वा त्रय एवावयवा इति संगिरंते। सौगतमते तु वन्हिमांस्तूदाहरणोपनयौ द्वावेवावयवा
वित्यासकेते। तत्रोपनयनिगमनयोः प्रतिज्ञाहेत्वोः प्रयोजनांतरसद्भावोऽन्यत्र साधित इ
ति नेह प्रपंच्यत इति तावत्। तेष्ववयवावयवाक्य प्रतिपादनार्थं पक्षवचनं प्रतिज्ञेत्यादा।
तत्र प्रतिज्ञापदव्युत्पत्तिः प्रतिपादयितुं परं। तदुक्तं। साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति। अत्र साध्य

शब्दः पक्षः तं वचनं इति पक्षः साध्यवत्त्वेन धर्मीत्यर्थः क्रमेण धर्मिनिर्देशपूर्वकं साध्यनिर्देशः का
र्यः शब्दोऽनित्य इति। यथाहुः प्रसिद्धं धर्मिणं समुद्दिश्य पश्चाद्धर्मो विधीयत इति। यद्वृत्तयोगः
प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणं न हि तमेव कारस्तु स्यादुपादेयलक्षणं। हेतुलक्षणमाह लिं
गस्य वचनं हेतुः साधकत्वप्रकाशकं। व्याप्यं लिंगं तच्च रूपैश्चोक्तैः पंचभिः समन्वितं। साधकत्वो
कैः क्तिवचनेऽतिव्याप्त्यर्थं लिंगवचनं हेतुः यथा सेतकत्वादिति। साधकत्वप्रकाशकमित्यनेन न लिंग
वचनमात्रनिरासः। लिंगेत्यनेन व्याप्तिवचनस्य चैव व्यवच्छेदः। व्याप्तिं लिंगं तच्च उक्तैः पंचरू ५०
पैरुपेतं। रूपाणि उपपक्षधर्मत्वं सपक्षेसत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वम
सत्

सत्प्रतिपक्षत्वं चेति। तत्रान्वयव्यतिरेकिणः पंचरूपाणि। इतरयोस्तु विपक्षसपक्षयोरभावा
द्वे चारीति। निरूपाधिकसाध्यसंबंधशालि लिंगमिति लक्षणमाला। व्याप्तिपक्षधर्मतोपाधिक
रूपपंचकोपेतं लिंगमित्यात्मतत्त्वविवेकः। रूपाणि च दूषणपंचकव्यावृत्तये ऽज्ञातिमतानीति
नाबाधितः। दृष्टान्तः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधो भवतीति तदुक्तौ। उदाहरणसाधर्म्यात्सा
ध्यसाधनं साधर्म्यहेतुः तथा विपर्ययादिति। आवांतरभेदस्तु उदाहरणान्तु उदाहरति द्विविधो दा
हरणं साध्यव्याप्तिनिर्देशपूर्वकं दृष्टान्तवचनं अन्वयव्यतिरेकतः। व्याप्तिदर्शनि
दुरस्यतरं साध्यदृष्टान्तवचनमुदाहरणं। तच्च दृष्टान्तादनान्वयोदाहरणं व्यतिरेको

दाहरणमिति द्विधा विभजते। तत्राद्यं साधनान्वये साध्यान्वयप्रदर्शनेन दृष्टांतवचनमन्व
याख्यं यत्कृतकं तदनित्यं यथा घट इति। द्वितीयं तु साध्यव्यतिरेके साधनव्यतिरेकप्रदर्श
नेन दृष्टांतवचनं यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवति यथाकाश इति व्याप्तिनिर्देश
पूर्वकमित्यनुपदर्शितव्याप्तिकस्य घटवदाकाशवदिति दृष्टांतमात्रवचनस्य निरा
सार्थं न स्यादिति विपरीतोपदर्शितव्याप्तिकस्य यथा यदनित्यं तत्कृतकं यथा घटः यत्कृत
कं न भवति तदनित्यमपि न भवति यथाकाश इति। साध्यसाधनयोस्तद्धर्मितावीदृष्टांत ५१
उदाहरणं। तद्विपर्ययाद्वा विपरीतमिति। उपनयमाह। दृष्टांतापक्षमापक्षे हेतोर्व्याप्ति

प्रदर्शनं वचनं स्यादुपनयस्तथेति न तथेति वा। उदाहरणोपदर्शिताविनाभावस्य हेतोः
द्वैमित्युपसंहार उपनयः। स चोदाहरणाद्द्विविधो हि विधेयेन भवति। तथा च कृतकः श
ब्द इति साधर्म्योपनयः। न तथायं नाकृतकः शब्द इति वैधर्म्योपनयः। तदुक्तं। उदाहरणा
पेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साधनस्योपसंहार उपनयति। निगमनमाह। हेतु
पूर्वं पुनः पक्षवचो निगमनं मतं। व्याप्तिपक्षधर्मतावद्धेतुरुच्यते। धर्मिणि साध्यस्योप
संहारो निगमनं पुनरित्युपसंहाररूपत्वमस्य प्रदर्शितं। तस्मादनित्यः शब्द इति॥
तदुक्तं हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति। उपनयनिगमनयोः सत

कार्यत्वादनित्यत्वमिति चेत्। न। व्याप्तिस्मरणयाऽप्रतिसंधीयमानस्य लिंगस्यानुमानत्वादुपन-
याधीनत्वाच्च तत्प्रतिसंधानस्य व्याप्तिग्रहं विना तावदसंभवात् न स्वपक्षधर्मतापादनेन व्यवच्छेद्यपा-
सिध्यनाधारसिद्धिनिरासेनापि प्रयोजनवत्त्वादुपनयस्य। निगमनेपि हेतुदाहरणोपसंहारस्य तस्या-
द्वेवानित्यो नास्मादिति सिद्धसाधनतानिरासेन प्रयोजनवत्त्वात् प्रदाउत्वादस्यानित्य एवा-
यं न नित्य इति नियमेन बाधप्रतिरोधयोर्निरासेन प्रयोजनवत्त्वात्। केचन जरन्नैयायि-
कास्तु जिज्ञासासंशयशक्यप्राप्तिप्रयोजनसंशयव्युदासैः सह दशावयवानाहुः तदेतत् ५२
दसत्। परप्रतिपादकस्य वाक्यस्यार्थं यान्यवयवी लब्धवाक्यातिसंदेहत्यनिष्पादयन्तीता
नयता २

न्यवयवाः। जिज्ञासादयस्तु परप्रतिपादनानंगत्वान्न साधनवाक्यैकदेशत्वेनावयवत्वं लभंते। व
तस्मात्सुष्ठूक्तं। पंचावयवा इति। अत एव भगवानक्षपादस्तेषां सः। पंचावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषेति
॥ २ ॥ तर्कलक्षणमाह। तर्कः। अनिष्टप्रसंगस्तर्कः। अनिष्टस्तु द्विविधः। प्रामाणिकपरित्यागस्तथे-
तरपरिग्रहः। प्रामाणिकप्रहाणमप्रामाणिकस्वीकरणमिति। इदं द्विविधमनिष्टं तयोरन्यतर-
स्य प्रसंजनं तर्कः। यथा यद्युदकं पिपासां न शमयेत् तर्हि पिपासुना न पीयेत। प्रामाणिकप्र-
हाणप्रसंगः। यद्युदकं पीतं परमंतरपश्यत्स्ततर्हि विज्ञिदं मामपि दृष्टं स्यादप्रामाणिकस्वीक-
रणप्रसंगः। यथाहुः। तर्कमविज्ञातन्यतात्पर्यपरिशुद्धिकाराः स्वरूपमनिष्टप्रसंग इति। ॥ ३ ॥

त्माश्रयादिभेदेन तर्कः पंचविधः स्मृतः । अंगपंचकसंपन्नस्तस्य लक्षणानात्पकल्पते । यथाहुः आ
त्मात्माश्रयेतरेतराश्रयचक्रकानवस्था । निष्टप्रसंजननैर्भेदेन पंचविध इति । तर्कांगानि र्
र्शयति । व्याप्तिस्तर्काप्रतिहतिरवसानं विपर्यये । अनिष्टाननुकूलत्वे इति तर्कांगपंचकं । प्र
संजकस्यापाद्यलिंगस्य प्रसंजनीयेन व्याप्तिः प्रतिनियतरूपा तिष्ठति । तर्काप्रतिहतिः प्रसं
जनीयस्य विपर्ययेपर्यवसानं एवं चेदेवं स्यान्नैवमिति प्रसंजनीयानिष्टत्वमुक्तं द्विविधस्यानु
कूलत्वं प्रसंगस्य विरुद्धत्वाभासवत्त्वेति परासाधकत्वमित्येतानि पंचांगानि । इति अत्र
न्यतमांगाभावे तर्काभासः । पंचस्वत्रांगेषु अंगान्यतमवैकल्येन तर्कस्याभासता भवेत् । उक्तं च

गेष्वन्यतमस्याभावे तर्काभासो भवतीत्यथ यदि पानीयं पिपासोर्दुःखं जनयिष्यत्तदुपकर्
पिनाभविष्यत् गगनारविंदं परमंतरयस्पृतम् आम पितुरभिरक्षरिष्यत् इत्यादितर्काभासविस्तरः
स्थाल तत्त्वविवेके परिश्रमशालिनां सुगम एवेतत्र हि मिथो विरोधमूलं शोधिन्यश्चापादनानु
कूलत्वविपर्ययापर्यवसाने स्तु तर्काभासत्वादित्यपकर्म्य स्थलं उक्ष्यम पञ्चपतो वोध्यस्मैते रं
स्वजं विरुद्धधर्मसंसर्गप्रसंगादित्याद्यपः प्रलापा तर्काभासार्थः दर्शिताः प्रबोधसिध्याव
पि निवसमेहान्मकाराणामंगवैकल्येन तर्काभासत्वमुक्तं । यथा यथंत तर्कांगपंचकान्य
तमकृ निरेकत्वो आपोत । न तर्कस्य विपरूकार एव योजनानि रूपयिति ॥ अस्याविज्ञातत्वेत्वार्थः सं

दिष्टो विषयोऽसंमतः। हेतुरारोपितं व्याप्यलिंगं फलं तत्त्वार्थनिर्णयः। अविज्ञातार्थमात्रत्वं संशयादि विषयो
ऽर्थः तर्कस्य विषयः। सदिग्धं न्यायः प्रवर्तते इति। व्याप्यारोपकारणं चायं वह्न्यादिलिंगं सतामेवारा
दीनामारोप्यमाणस्यासत्त्वस्यालिंगत्वादनग्निर्निर्धूमः स्यादिति व्याप्याङ्गीकारेऽनिष्टव्यापकप्रसं
जनं तर्क इति। अत्र प्रमाणाभावानुमारोपितावेव व्याप्यव्यापकावभिमतौ। प्रमाणानुग्राहकत्वा
त्तत्त्वं तत्र निर्णयरूपं फलं प्रसंगानां प्रधानं फलं। नैवं फलं तस्य दर्शयति मूलमिवासाधुं गेषु
व्याप्तादिषु स्थितत्वात्तर्कः। अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति
। अत्र व्याप्यविज्ञातत्त्वेऽर्थे इति विषयो दर्शितः। उत्तरेण संबन्धेन कारणं। कारणस्य द्रावीनि ५७

गस्योपपत्तिः सद्भावः। तस्मादित्वं भावलक्षणं तृतीयातत्पुरुषमंगीकृत्य तर्कमापरनिर्दिशति
। इष्टत्विके इति।। कारणस्य प्रमाणस्योपपत्तिः संभावना प्रमाणविषयाभ्यनुज्ञानमिति यावत्
। तत्रानुपपत्तिरिति। तत्त्वज्ञानार्थमितिप्रयोजनं उहइति सहलक्षणं तदुक्तं नप्रसंगाभिधाना
नुपपत्तिरर्थः। कीरणाबलीकारः। अनुज्ञानारूप प्रसंगात्मेति किमर्थं तर्कः। स्वयमेव तत्त्वनिर्णय
याप्तन भवति बाटमित्याह। प्रत्य ह्वारैः प्रमाणस्य तर्कोऽनुग्राहकोऽभवेन्नतत्त्वनिर्णायकत्वं
प्रमाणानामनुग्राहकं तत्र बाध्यव्यापकत्वेनानुसूतः। अत्र निगमसंगमात्ररूपत्वात्तर्क
केवलमनुग्राहकः किंतु सर्वस्यापि प्रमाणस्येत्याह। प्रत्य ह्वारे रिति। सर्वस्यापि प्रमा

मतिकारणत्वात्। अकरणानां चेतिकर्तव्यं नापेक्षितत्वात् यथाहुः॥ नहि तत्कारणं लो
केवेदे वा किंचिदीदृशं इतिकर्तव्यता साध्ये यस्यानुग्रहे यैर्नेति सर्वप्रमाणानुग्रा
हकत्वमात्मतत्त्वविवेके दर्शितं। तत्र दृष्टिप्रमाणमनुमानश्छायपर्यैवोपकारांगं भवतीति। त
र्कस्य न्याय्यसिद्धिं पुरस्कृत्य प्रवृत्तेरिति शब्दप्रमाणानुग्राहकत्वं मीमांसाचार्यैरप्युक्तं
धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यतीति। भ
गवता मनुनापि आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं
वेद नेतर इति कोऽयं तर्कः साध्यः प्रमाणानुग्राहकः यत्करणेनांगं भवतीति तत्रा ५५

हापक्षे विपक्षजिज्ञासाविच्छेदः तदनुग्रहः। उपलक्षणमेतत्प्रमाणविषये तद्विपर्यये तद्विपर्ययश
ङ्काविघटनेन तर्कस्य प्रमाणानुग्राहकत्वमर्थः॥ अनुमाने तावदेतत्स्फुटं। व्याप्तेनापि न्यायोऽन्वयिनि
न गृहीतेऽपि सहचारे कुतश्चिदुपाधेः प्रतिबन्धेन तेन व्यभिचारदर्शनादन्यत्राप्युपाधिमात्रशङ्का
तेऽपि यत्र व्यभिचारशङ्कायामप्रतिबन्धाभिप्रायेन पक्षत्वे विपक्षत्वेन जिज्ञासायामापत्तेर्भवन
न्नपि पर्वतः किमनग्निर्न स्यादिति तत्र तर्कस्य हेतोरवसरः सत्युपाधिवतोरीतरा यत्र व्यभि
चारकोटौ वा निषिद्ध्यमानायां विपक्षजिज्ञासां निवर्तयति अन्यथा धूमोऽग्निर्व्यभिचारी प्रसज्येतेति
तत्र तर्कस्य नायेनाभयोरदर्शनेऽप्रतिबन्धनिश्चय इति तद्द्वारेणानुग्राहकत्वं तर्कस्य ननु

यदि तर्कादेव प्रतिबंधनिश्चयः सोऽपि प्रतिबंधापेक्षः हेतुः इत्यनवस्थया भवितव्यं । न च विनिगमकं कि-
यं तमप्रधानं गत्वा शंकास्वरूपस्यापि व्याघातापादेन नानुदयः शंकानां । तदुक्तं न वह्निरपि धूमवान्
न भवेदिति शंकायामप्रकरणकार्यात्मत्विप्रसंगेऽपि हिते तथा नाम भवेदित्यपि शंकावकाशा-
मात्सादृश्यं तितयाहुः । व्याघातावधिरंशंकान तर्कः शंकावधिर्मत इति । उपाधिविघ्नेन नैवं त-
र्कः प्रवर्तते । स्वयोग्यमाणपथमनवतीर्णं एव केचिदुपाधिं नरा वर्णीयाः तन्मतेनोपाधिः ए-
तत्रापि प्रमेयहेतो व्याप्यत्वमेतत्तांतरविषयावादुत्तरत्रापि व्यापकावा अव्यापकावा अव्याप-
कत्वेऽपि नित्यानित्यावा अपि नित्यत्वे पक्षभयाव्यभिचारि एवं भयपक्षव्यभिचारिणोऽन्यतराम ५९

भिचारे पि धूममात्राव्यभिचरिणे वा वह्निमात्राव्यभिचारिणे वा व्याप्यमात्ररूपाव्यापकमात्ररूपाभ्या-
मप्रथमः । सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसंगात् । अत्यन्तयोग्यत्वेऽप्यनुपलंभवाधः । व्यापकानां मित्यानां चोपा-
धित्वे सर्वत्र सर्वदा दुष्टः स्वलक्षसंगः । उभयाव्यभिचारिणामपि भयव्याभिलेनुद्धूममात्राव्यभिचारि-
णं वह्न्यव्यभिचारेऽपि व्याप्यमात्ररूपाणां व्योमादिवत् दूषणाभावः । उभयरूपास्तु साम्यचीनेभ्ना-
न्मेसाव नोपाधिः धूमस्य वह्निनैव तत्यान्याप्तेः साधनाव्यापकत्वाभावात् वक्तव्यः तु पूर्वपो-
ःसंबंधस्य स्वव्यधर्मिणा तातरत्वमिह व्यापकपाधिस्त स्वप्राप्ता एवा धमात्रनियतत्वादिति प्रमु-
स्वमपीहभूतजिघटोध्यास्तीत्येतत्संवेद्य तदभावे पिप्रवर्तमानं यद्व भविष्यत्वं परोऽभूतत्वमपि

वादकृतस्यतेनैवसहतुल्यत्वंस्यादयोग्यत्वान्नवेदस्यतदितितर्केणानुगृह्यमाणंप्रामाण्यंवेदनि॰
श्चाययति।एवंस्वर्गकामोयजेतेत्यत्रसमानपदोपात्तत्वात्तत्त्वाव्यवधानेनपदःसाध्योत्व
नुवादपुरुषार्थत्वात्स्वर्गस्येतिसंशयेतर्कःस्वर्गतारोयदिसाध्योनस्यात्तदादेवपदेष्टव्यस्तंवि
ष्टाभकपोयत्नंप्रेरणावतां।यस्यैतांद्रियावहून्येत अस्तिचेतनस्यैवंप्रमाणेनःसिद्धमितितर्केण
नुगृह्यमाणेनःशाब्दःस्वर्गमेवभावनाफलत्वेनावधारयति।यागेनस्वर्गंभावयेदिति।एवमन्यत्रा
प्यन्यथासिद्धिनिरासादिरनुग्रहःतर्कस्तत्रैवविचितव्यःतस्मात्साधूक्तं।प्रमाणानुग्राहक
स्तर्कइति।अतएवप्रमाणानुग्राहकस्तर्कोनापकृत्स्नइति।नाप्यप्रमाणविषयविज्ञानानु ५८

प्रमाणेनुग्राहकइतिवाच्यं।किंत्वनुग्रहोनतुग्रहकोनातिरेकाप्यन्वयव्यतिरेकविषयेत्वयोदर्शने
सहायकमात्रंननुग्राहकस्तर्कइति।आत्मतत्त्वविवेकस्य।ननुतर्कस्याहार्यजिगजनितत्वेनति
पर्ययरूपस्यतर्कस्यप्रमाणानुग्राहकत्वमितिचेन्नैवं।अनिष्टापादकत्वेनानियतैतेच्छाविच्छेदकत्वेनि
यमात्तथ्यावसितविषयंस्वहेतुच्छायांपरिच्छिन्नहृतिधियस्सिपरिघ्निलितत्वनिपुणपन्नयत्वेनिष्टापत्तनेने
ननुकूलेच्छाविच्छेदात्तर्कस्यानुग्रहत्वमितितन्नसंकटीकृतेतिनिर्णयस्तर्कस्मान्नान्यप्र
योजनत्वावधारणंप्रमाणेतर्कमापकस्यनोपालंभपूर्वकोयथार्थाध्यवसायोनिर्णयोवाविमर्शः
हिसाध्यमप्यवधारणंनिर्णयइति।अत्रवाचाःतत्रसूत्रं।विमृश्यपक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावि

धारणं निर्णय इति ॥७॥ अथ कथालक्षणमाह ॥ विचारविषयो नानावक्तृके वाक्यविस्तरः कथा त
स्याः षडंगानि प्राहुः चत्वारि केचन विचारगोचरार्थविषयो नानावक्तृके वाक्यविस्तरः कथा तस्याः
षडंगानि प्राहुः चत्वारि केचन विचारगोचरार्थविषयो नानावक्तृके वाक्यविस्तरः कथा तस्याः केचित्
षडंगानि संगिरंते ॥ अपरे तु चत्वारि निरिस्तु नैयमः कथानियमः कथाविशेषव्यवच्छेदः ॥ वादिप्रति
वादिनियमः ॥ सभ्यानुविधेय संवरणं नियमस्थानस्यामस्य सामय्यास्तोद्भावनप्रतिज्ञानेऽक
थापर्यवसानं वितिरिति स्यं रानिवादिप्रतिवादिनियमः सभ्यानुविधेयसंवरणं चेति चत्वार्यंगा
नि निलिपिकरणव्यवहारेषु लेषकोपिकश्चिद्दुर्भयसंमतो वरणीयः ॥ अत्र कथकोविघात ५८

संभावितसामर्थ्यः स्यात् ॥ अन्यथा क्रियानव्योजनायाः कथायाः अनंकर्षिकप्रसंगात् ॥ तामंतरे
णापि विशेषनिर्णयोपपत्तेः ॥ मध्यस्थस्य तु वादिप्रतिवादिसंमताः सिद्धांतस्य वेदिनो रागद्वेष
रहिताः परानिर्हितग्रहणावधारणप्रतिपादनकुशलाः सावरा विषमसंख्याः स्वीकार्याः ॥ तथा
सति हि कुनांद्वैधेत्र न मिनिवसंरस्यानां तु प्रमेयविशेषस्य कथाविरोधस्य वादिप्रतिवादिनो
श्च नियमनं पर्यनुयोज्योपेक्षणे प्रतिवादिनोः स्ववनादिना कथकगुणदोषावधारणं भ
यप्रतिबोधनं मध्यस्थानुभाष्यप्रतिपादनमिति कर्माणि सभापतिरपि वादिप्रतिवादिनोः स
दस्यानां च संमतो रागादिरहितो ग्रहानुग्रहसमर्थः करणीयः ॥ तस्य निर्वर्तकथाफलप्रतिप

दृनादिकवादेतुदैवादगताःस्वरस्याःवादिप्रतिवादिभ्यांसंप्रति १ स्याप्रामाणिकत्वख्याभासशंका
शावर्त्तमानायांगीक्रियते।तेनतत्त्वभिवितंड येसिप्रभेयादिमवस्थापनार्थमेंगत्वेनोपादीयंतेतत्
पाक्षप्राश्निकानवाधानियमः।प्राश्निकनंतरेणापिप्रमत्यायतार्थत्वसंभवात्।प्राश्निकानंतरे
णापिगुर्वादिभिःसहसंवादोपस्तुनःप्राश्निकप्यादिनसंता।तितस्येववचनमेतत्‌रह्यति
।तत्रवादिनवादैप्राश्निकानामनुपादानंदेवासादृगतानांचनुर्दक्तंनसिसर्वः।।गतया
पादृनंनास्तीतिटीकार्थः।देवागतानामाव्यनेनस्वस्वपक्षेवोक्तत्वादिति।।काप्यावांतर
विशेषाद्दृशयन्निवाहे।जल्पोवितंडेतितिसृःतस्याविश्रामताःतत्रवादस्यप्रहरणंफ ५९

लंचदर्शयति।।तत्रप्रमाणतर्कसंप्रुतावीतरागकथावादःतत्फलंततत्त्वनिर्णयःप्रमाणतर्कसा
धनवस्वपक्षसाधनपरपक्षोपालंभैकरणीयावितिति।प्रमिमाभ्यांसनाद्देवितिंडतत्त्वकुवे
स्तुतःउभयोरपितथाकर्तुमशक्तुमशक्यत्वात्।यथाहुःप्रालिकमात्रवचनाभिप्रायपूर्विका
कथावादइति।नत्वाटसापक्षत्वात्स्वांवीतरागाणामेवशिष्यावोर्यस्यब्रह्मचर्यादिनाम
धिकरिणरोनिविजिगीषुणामितिकिंको।वीतरागकथेति।तदुक्तंशिष्यगुरुःसब्रह्मचारिशि
ष्टश्रेयोर्थिभिरनसूयिभिरभ्युपेयादिति।।ख्यातम्नापनंताततस्थौरेकरांभेसंरायनिवत्तेनेमिति
ख्रिविधेनत्तनिर्णयः।अत्रनियमहस्यानावर्षितितिर्कुरत्तरंदिप्यपतितदुक्तंप्रमाणतर्कसाधनो

पालंभः स्विद्रां तावि क्रुद्धः कंचावयवोपपन्नप्रतिपक्षपरिग्रहोवा इति जल्पवितंडे दर्शयति ॥ स च
छलसाद्विसंभेदेन जल्पस्य विजयः फलं जल्प एव वितंडा स्वाभ्युपगतिपक्षसत्वसाधने ॥ स इति तत्छलेन
प्रमाणेन तर्कनियमनभिधानेन तत्वावसानस्य लाभफलं च परिहार्यं केन ह एवावादः परास्त रूपतेगौ
त्वादिनयोगानुत्थानादि जयफलत्वनिर्देशात् तत्वे विधाने न तत्र प्रमाण तार्किकाभ्यां छलजातिनिग्र
हस्थानसाधनोपालंभवत्वाद्विजिगीषुकथाजल्पो विजिगीषमाणयोरुभयोरपि साधन
वत्ति कथा जल्पस्यारम्भात् तत्र हि मत्सरादिना वि जिगीषया परप्रवृत्तेः सद्भूतरापरि स्फूर्तेर्छलजा
तिप्रयोगे एवापि प्रतिवादि पप्यकिञ्जितमानसो प्रतिभयो असदुत्तरवादी वा भवेदितीतर ६०

स्याद्वा इत्यपि अन्नवि जयसंभवात् प्रमाणतर्काभ्यामेव व्यवहार इत्यभिमानोऽपि न विवहितः
॥ अस्माकं कथायोपक्र साधनानुपालंभेनु नस्य पक्षस्थितिमात्रे एव विजयो केवलं श्लाघ्यः स्या
न्ना वेवित परप्रहार रत्न मडाहार स्तम उहर मा एणम्नवीरः साधासाधोनाम्नि द्वौ परदूषण मात्रे
णापि तया आत्मानमरक्षन् परघाती वीरः तत्र स्वपरपक्षयो साधनोपालंभाभ्यामेव वि
जयो न अन्यतरमात्रेणेति तदुक्तं न्यायोक्तोपपत्ति छलजातिनिग्रहस्थान साधनोपालंभो जल्प
इति ॥ प्रतिपक्षस्थापनाहीनो जल्प एव वितंडा भवति ॥ अत्र भावः तिवाद्यं कंचन सिद्धांतम
लंब्य वर्त्तते ततः प्रतिपक्षे तंजं जमात्रेण विजयाभिवत्तिनं कंज्यवे तत्पक्ष साधनेनापी त्यु

कंश्चनिष्पत्ते त्वसाधनत्वविशिष्टं तावद्भस्मत्वस्वरूपं भवति करणीयः ॥ अन्यथा अनित्यः शब्दः
कृतकत्वादित्ति नैयायिकेन प्रयुक्ते कस्मिन्नैवेतु अकाभिमानी मीमांसकस्य दृष्टान्तसिद्धिः मद्दिमुद्राव्य
वादिनापुनः साध्यमपेहेतौ योगनमतानुसारेण सिद्धसाधनतामुद्भावयेदिति अत्र निष्फित
कथाव्यवहारः स्यात् । अत एव स्वकारेऽपि प्रतिवादिनः परिपरियत्नमेषीकृत्य तस्य स्थापन
मात्रं निरवद्यं प्रति पक्षस्थापनाहीनाधिकं रोति । जल्पवितंडयोरेव चतुःपंचानांपरः सद्धानां वा
णानां नियमाद्वस्यभावः । वादे तु नतन्नपेक्षमेव तेनात्र वसायकफलासिद्धमविगणनकथां
नक्रुपादित्याहिभिर्न्तन्त्र वितंडयोर्निषेधः श्लोकनीयः । नास्ति कुत्र निराकरणेऽपि सिद्धावयवैर्मूलैन ६१

तदितरविषयत्वान्निषेधस्य तदुक्तं तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्ष
णार्थं कण्टकशाखावरणमिति ताभ्यां विगृह्य कथनमिति च ॥ ६ ॥ अथ हेत्वाभासाः ॥ हेतोः क
तिपयरूपेण रहिताः केनापि श्चिद्रूपिताः ॥ हेत्वाभासाः पंचधा ते गौतमेन सूत्रयंचिताः ॥ ७
क्तानां चतुःपंचानां हेतुरूपाणां अन्यतमेन किं विकलास्ते वरितरंगमसंपन्ना अपि हेतुवद् आ
भासमानत्वं तत्रिचपंचविधाः तदुक्तं सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतका
ला हेत्वाभासा इति गौतमसूत्रेण नामनां तेरे विशेषं द्योतयति सव्यभिचारस्य निरसितत्वरिति
॥ तत्र सव्यभिचारस्यानैकान्तः स त्रिविधा ॥ साधारणः तथा हेतुरसाधारण एष स नित्यहेतौ

त्मसेषु सव्यभिचारो नैकांतिक एकत्रांतो विनिश्चयो व्यवस्थितिर्नास्तीति तदुक्तं अनैकांतिकः
सव्यभिचार इति स च साधारणोऽसाधारण इति द्विविधो भवतीति तत्र तु स्वस्थानमतिलंघ्यान्य
त्रापि वृत्तिर्व्यभिचारः तत्र साधारणस्य पक्षसपक्षवृत्तेः स्वस्थानातिक्रमेण विपक्षे हेतुर्व्यभि
चारः पक्षमात्रवृत्तेस्त्वसाधारणस्य कथं व्यभिचारिता तस्य हि स्वस्थानवृत्तिरेव सं
क्रविता दूरेऽन्यत्रापि वृत्तिरित्याशंक्य कामयवानुरान्विधाद्व्यमेव विभज्य दर्शयति ॥ आचार्यैरन्वयादने
कांतः पक्षत्रयवृत्तेरन्वयः व्यतिरेकानैकांतः पक्षमात्रान्वयः परः ॥ अन्वयो व्यतिरेकश्चेति च ५
द्वे हेतुरूपे तत्रान्वयस्य भूमिः पक्षसपक्षौ व्यतिरेकस्य तु विपक्ष एव सपक्षाश्रके च न तत्रा

न्वयस्य विपक्षेऽपि वृत्तेर्व्यभिचार एवं व्यतिरेकस्यापि सर्वेषु हेतुषु वृत्तेर्भवत्येव व्यभिचारः ॥ अत ए
व पक्षमात्रवृत्तेरपि केवलव्यतिरेकिणः पक्षाभावादेव तत्र व्यतिरेको न वर्तत इति न व्यभिचारः सप
क्षविपक्षयोरुभयोरपि व्यतिरेकोऽस्तीति दर्शयितुं पक्षमात्रान्वयः पर इत्युक्तं पक्ष एवान्वयः अन्य
त्र सर्वत्र व्यतिरेक एवेत्यर्थः ॥ तत्र पक्षत्रयवृत्तिः साधारणो यथा अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति सति सपक्षे
पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणो यथा नित्या भूः गंधवत्त्वादित्युक्तमेवेति विरुद्धः स्यात् समानो हेतुः पक्ष
विपक्षयोः पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानो हेतुर्विरुद्ध इत्येवं कारोपक्षेपे एवं साधारणानैकांतिकस्य
केवलं किं द्विः साध्यविपर्ययव्याप्तो हेतुर्विरुद्ध इत्याचार्याः यथा नित्यः शब्दः कार्यत्वादिति न्यूनोक्तं

सिद्धांतमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति प्रतिरुद्धः प्रकरणसमः स्यात्प्रतिसाधनैः। प्रतिसमानबलालिङ्ग
द्धो हेतुः प्रकरणसमः प्रकरणसमो नाम हेतोरर्थे निश्चितपक्षे प्रतिबंधः सत्प्रतिपक्षो हेतुः प्रकरण
समः स्याद्बाध्यः ननु तुल्यबलत्वे भवत्सम बलत्वे नाधिकबलत्वे न वा प्रतिरोधस्तुल्याभिन्नसंभवति हि न बलस्याधि
न बले न प्रतिरोधः कल्पः यथार्थवस्तुनो द्वैरूप्यासंभवेन विरुद्धप्रमाणभ्यो वस्तुन्यबलत्वासंभवात्॥ अबले हि
न स्यबाधितत्वे न कालातीतत्वं करस्य संगाद्वेति सत्यं च स्तु प्रतितुल्यस्य बलता भावे यथा गृह्यमाणविशे
षत्वे नाभिमानन सिद्धसाम्येन प्रतिप्रमाणेन प्रतिरोधो विवृत्ति तदृश्विन कोपि दोषः तत्कथं नानुमानेन
प्रतिरोधोनुमानस्याभिमानिकं साम्येन मस्य त्वादिना प्रेन तत्संभवात् यथाहुक्तो हेतोः एकापरत्रा ६३

सत्त्वादि तत्कांत्ववत्तु॥ इति प्रयोगे पितत्वेन प्रत्यक्षत्वेनोपलब्ध भुल्क एकं वकपंस्यादिति
संप्रकरणसमः॥ विरुद्धाव्यभिचारीति केचिदिच्छपादेशंति यथाहुः यत्र प्रत्यक्षतामायोरम्पत्वे
न साध्यने स्यसाति प्रत्यक्षत्वावासौ विरुद्धाव्यभिचारेति न दुष्टं कपस्मात्प्रकरणतावि नासवित्ति
एण्यार्थमुपदिष्टः प्रकरणसमः इति एकदिश्चिन्नस्तु भय पक्षसिद्धावपि विरूपो हेतुः प्रकरणसमण
इति लक्षयंति उदाहरंति च अनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात्स पक्षवदिति तदिदं तावद
समविलक्षणं हेत्वकस्मिन् हेतो कथमपत्रानिर्वृ रूपं संभवदिति नित्यत्वे साध्ये गगनं सपक्षउत
यतस्तु विपक्षत्वं नहि अस्मिन् हेतुः सपक्षेत्वेन तत्र प्रवर्तमान विपक्षाद्व्यावृत्तो व्याप्तबलेवेति संभवति पक्षसपक्षयो

रन्यतरतादिलिंकदा शब्दाकाशयोरन्यतरतादित्वमन्यथानुपपत्तेरन्यतरत्वादितितस्य शब्द
मात्रमप्येकं नार्थ इति न किंचिदेतत् ॥ असिद्धः साध्यत्वेन व्यवस्थितो हेतुः साध्यसमो भवेत् ॥ असिद्धो हेतुः सा
ध्यसम इति लक्षणं साध्यसमशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमदर्शनं साध्यानुव्यवस्थितत्वहेतुः साध्यावि
शिष्टः साध्यत्वात् साध्यसम इति व्यपाः सिद्धलक्षणं विलक्षणं न सिद्धलक्षणपुरःसरसप्रकारमसिद्धि
माह ॥ आश्रयस्वरूपव्याप्यत्वधर्मप्रतीतिः सिद्धिरुच्यते । अप्रसिद्धिरितरभावस्तादेतौ सा चतुर्विधा व्याहेतोः पक्ष
स्य हेतोराश्रयतज्ज्ञानस्व व्याप्यभावतः सिद्ध्यभावोऽसिद्धिः तदाश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धिः व्याप्यत्वासिद्धो हेतोः पक्षध
र्मत्वेन प्रतीतिः तस्याश्रयासिद्धः पक्षतावच्छेदकस्य तन्नामभावे व्याप्यत्वासिद्धिः स्वरूपासिद्धः ६४

यो भवति यथा हेतुः असिद्धः साध्यसमः सत्वाविद्यमानपक्षः यथेष्टआविद्यमानो दि धमानव्याप्तिकः
ति नैषेति व्याप्यादी नोभया गगनन्यतनस्यघ नीत्यभावेता नास्ति हि रितिस्वरूपासिद्धः तत्र व्याप
त्वासिद्धो यथा गर्भस्थो मैत्रेयो तनयः श्यामः मैत्रे यीतनयत्वात् संप्रति पश्यवत् अत्र संदिग्धसाध्या
हारपरिगणितप्रयुक्तव्याप्तित्वेन सोपाधिकसंबंधत्वस्य सिद्धव्याप्तिकः आश्रयासिद्धो यथा
स्वरेतनस्य घटकत्वादितिस्वरूपासिद्धो यथा नित्यः शब्दः पक्षत्वत् व्यत्वइति भागासिद्धो
यथा अनित्यात्म नसी मूर्तत्वादिति विशेषणासिद्धो विशेष्यासिद्धो व्यर्थविशेषणासिद्धो
दिभेदानाम् उदाहरणानि स्वयमेवोदृश्यानि इह तावासिद्धो यथा रेवत्ती वह्निर्धनो भवि पानन

हेतुमत्तादृष्टान्तकत्वादिति आश्रययोरप्रसिद्धानासिद्धिरुदाहरणमाह तत्राश्रयासिद्धयोन्य
तरासिद्धमुभयासिद्धि ------- द्धेनेति सिद्धविशेषणत्वे न पक्षाभासासिद्धसाधनमि
ति केचित्तन्न विरुद्धलिङ्गादावेतस्य संभवादित्याह ॥ आश्रयासिद्धतार्हेतोः ---- मस्यसा
धने पक्षे हि संश्रयत्वस्य च साध्यसाधकत्वेनोपपत्तेः प्रतिवादिनोपि सिद्धस्य धर्मस्य धर्मस्याधनेऽकि
यमाणे हेतोस्तु राश्रयासिद्धो ---- क्त इतः पक्षोहेतो राश्रयसाध्यधर्मः विशिष्टस्य धर्मी
पक्षः तत्र यथा विशेषणस्य धर्मिणो भावात् न आश्रयासिद्धिर्वेति ------- ए
स्य साध्य धर्मिणस्य भावात् विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावे पि विशिष्टाभावस्या विशिष्ट ६५

त्वादित्यसिद्धमेवपरम्बाधमि ------- निकालातीतो बलवता प्रमाणेन यत्र निबाधितः
॥ प्रमाणबाधितविषयः कालात्ययापदिष्टः कालात्ययेनैव बाधं कृत्वा तद्वलेन तेन्य ------ कं तत्र
प्रत्यक्षबाधितो यथा। अनुष्णः तेजस्त्वाद्रव्यत्वादिति अनुमानबाधितो यथा सावयवाः परमाण
वः सत्त्वादिति ------- कथमनुमानबाध इति चेदुच्यते आयावयवविशेषकं न परिमा
णकोपादानमवयविनां नत्वयत्नेनस्य अणुपरिमाणतारतम्ये क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्ता
त्महत्परिमाणतारतम्यवत्॥ अन्यथा नासाकमानं तयोर विशेषप्रसङ्गः अनन्तावयवारब्ध
त्वादिति मेरुसर्षपयोरपि सादृश्यप्रसङ्गः भवति वस्तुत्वादिति नन्वसिद्ध
तादिविशेषणादित्यनुमानेनैव निरवयवयो

साध्यधनवत्वस्यापि बाधितत्वमिति विशिष्टत्वेनानपेक्षभूतेर्धर्मिणि विवक्षमानस्याश्रयासिद्धिरेवस्या
त्मैवमवधूतत्वेनरक्षत्वस्याभिप्रायेणयोग्यताभावरूपस्यानुपलब्धत्वस्य निरूपणार्थमुक्तत्व
कचिद्धर्मिणि गृहीतत्वं सत्वधर्मी बहिरेवेति आसिद्धग्रहणे सम्भवत्येव बाधितेविषयेपक्षाद्यसत्व
त्वादितिपक्षः तथा चोपजीव्योपजीवकयोः उपजीव्योमेवोक्षमेवेति आपातबाधितेविष
यमिवोद्भावं सिद्धसाध्यनेतुल्या सिद्धिहेतो पक्षधर्मत्वमात्रमेवहीनमित्यास्यपासिद्धेरेवभेदए
तेनबाधितस्यापिपक्षाभासतां कर्तोनिरस्ताइति भवंतिइतिविभागोद्देशमात्रमिप्पसमाप्यातिपक्षे
वकपक्षाभासाविघटितेत्वप्रयोजककत्वइति पर्यनुयोज्यादेयः गोपंतकिं कस्य नपुज्यते। अप्रयोजक ६६

इत्यपिकश्चिद्धेत्वाभासोस्ति कथं पंचत्वपरिसंख्यानमिति पर्यनुयोगः। तर्कव्याघातंगज्ञानात
स्यानयुज्यतइति कथं नयुज्यतइति आह यस्यानुकूलस्तर्कोस्ति सएवस्यात् तदप्रयोजकत्वदृष्टभावे
न्यथासिद्धिस्तस्याः सप्रतिनिवारकः।। अप्रयोजकस्य स्वस्याप्यस्य सिद्धेरप्रयोजकतानुकू
ननर्कवृत्तएवहेतोः अप्रयोजकत्वात् तदभावेतन्यथासिद्धिः स्यात्। उपाधिविरहेन नद्वारेणान्यथा
सिद्धिरिंकानिरसनहेतुस्तर्कैकस्तत्कतात् तच्चान्यथासिद्धौ प्रयोजकं उपाधिमानिति यथापा
यःयथाहुः समासमाविना भावावेकत्वस्तोयद्रातरासमेनयदि नोक्ताप्तस्तयोरही नोप्रयोजकः।
केचित्तुपरमपुरुषव्याप्त्युपजीवी तत्प्रयोजनकंमपरिद्दृंगति यथाहुः यासेऽप्रसरपमानापाःकश्चिद

मप्रयोजकः ॥ अस्मिन्नस्त्यमुना भावामितिशङ्क्य ---- स्पतो अन्यपरमयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीव
कः ॥ दूरेरपि नतैरिष्टव्यापकाशावबधारणे नित्यन्येषु संदिग्धव्याप्तिरिवत्याहुः ॥ सयथा साध्या
दन्येनधर्मैरस्म हेतुमनुयायिना विनापहेतुस्तितोधर्मः संदिग्धव्याप्तिकोमतः ॥ नात्तस्य संदिग्धव्याप्ति
रेवत्याहुः ॥ सयथा साध्यादन्येनधर्मेणकपक्षेमनुयायिना विनापहेतुस्तितो धर्मः संदिग्धव्याप्तिकोम
तः ॥ न तस्य संदिग्धव्याप्तिकत्वेनासिद्धमेतदेषां वयप्रयोजकः नदृथगाभासदतिच्छत्तुकस्त
तर्कोभाव वस्तुत्विकल्पतर्कसद्भावेपिव्याप्यतासिद्धिरेवहेतुःस्यादित्याह भावेपिप्रतिकूलानां तर्कोनामी
ष्टदृष्टागतिः किंसर्वत्रैवनेत्याह ॥ आत्माश्रयस्तथान्योन्यसंश्रयश्चक्रकाद्रवः ॥ अनवस्थेत्यमी ६७

तर्काः स्वरूपासिद्धिहेतवः पञ्चविधस्तर्कइत्युक्तं ॥ तत्रात्माश्रयपारस्पर्यचक्रकारः अतिक्रान्तस्तर्कः यस्य स्वरू
पासिद्धिरेवस्यान्नव्याप्यत्वासिद्धिरिति ॥ एवं वाप्रयोजकस्यासिद्धावंतर्भावात् विभागोद्देशः सुस्वरू
तुपसंहरति ॥ आभासपरिसंख्यानमेवं सति सम्भवेत्समनध्यवसित इति पक्षे हेत्वाभासइति के
चित् ॥ यथाहुः साध्यासाधकपक्षे वर्तमानोनध्यवसित इति ॥ तस्यासाधारणादिषु यथायोगमंतर्भा
वान्नपंचभ्योतिरिक्त इति हेत्वाभासवत् दृष्टांताभासा अपि किमिति सूत्रकारैर्वनोद्दिष्टाः तेन वि
ह्नेनेवेत्याशंकामाह ॥ तस्यासाधारणादिषु यथायोगमंतर्भावान्न पंचभ्योतिरिक्त इति हेत्वाभासव
दृष्टांताभासा अपि किमिति सूत्रकारैर्नोद्दिष्टं तेन जिज्ञासरस्त्रितं किमिति चेन्नदृष्टांताभासन्तर्गताः

ऽन्तर्भावो यत्तेषां हेत्वाभासेषु पृथग्वचनं वस्तुप्रतिभासमं वर्त्तदृष्टं ताभासानामपिहित्वानामासे षेव्यपायथवं
तर्भावाच्च तेषु केवल त्रिताइतितेषां कस्य जुकांनभाविष्यत्वाद्।। साधारणो विरुद्धो वा दृष्टांते साध्य
वर्त्तिते ऽसाधारणता हेतोरस्मिन् साधनवर्जितेष्वास्ति क्ष्विभावे स्याद्यस्य तथोरपि। सा।
ध्यविकलो दृष्टांतविपक्ष एवस्मात्रेतत्र वर्त्तमानो हेतुः सपक्षांतरवृत्तौ सत्स्यां पक्षत्ते व परत्नित्वात्का
धारणो नैकांतिको भवति। यथात्र नित्यः शब्दः प्रत्यक्षत्वात् सामान्यवदित्यत्र विपक्षे सामान्ये स
पक्षे घटादौ पक्षे च वर्त्तमानः प्रत्यक्षत्वादिति हेतुः साधारणो भवति।। अत्र सत्यां तु सपक्षवृत्तौ पक्षवि
पक्षयोरेव वर्त्तमानो विरुद्धो भवति यथात्र नित्यः शब्दः श्रोत्रग्राह्यत्वात् शब्दत्ववदिति साध्यधर्मवि ६९

वृत्ते दृष्टांते साधनविकले सपक्षाद्विपक्षाद्व्यावृत्तेरसाधारणो नैकांतिको हेतुः स्यात् यथा नित्यः शब्दः ॥
आकाशविशेषगुणत्वादात्मवदिति ।। ननु सकलं सपक्षव्याप्यवृत्तो हि साधारणो भवति
। सपक्षेषु केषुचिद्वर्त्तमानो दृष्टांते तथा निर्दिष्टे सपक्षे चावर्त्तमानः कथमसाधारणः स्यात् यथा
नित्यः शब्दः अस्पर्शवत्त्वात् रूपादिवदितिमपमसाधारणो न भवति नित्यत्वाव्यनुपदर्शितव्याप्तिको हे
तुः स्यादिति हेत्वाभासांतर्गतो भवत्येवेति भावः दृष्टांतधर्मिणि एवाभावेत स्मिन्सत्येवतयोः
साध्यसाधनसिद्ध्या सिद्धो हेतुः स्यात् यथा नित्यः शब्दः अस्पर्शत्वात् घटाकाशवत्
तु सुनमितिननु तस्यामेवप्रतिज्ञायां हेतौ —— हेतुमभिधाय गगनात्तिकं सुमयोनिरिक्षि

योगस्यासिद्धिरिति दूषणं तद्दीपमाश्रमितिचेत् न व्याप्यनुपदं रहितिव्याप्तिकोद्देशुस्यादित्यति
पीठायां मा॰ष त्वासिद्धिरेवस्यादेवं वैधर्म्येदूषणं वेविसाध्याहृद्धरसाधारणपसाधनाव्याहृत्तेर्विरुद्धः
साधारणं वा उ नव्याप्यहेत्वाश्रयाभावेपि व्याप्यत्वासिद्धेः तत्रश्च दूषणं ता भासानां हत्वा भासांतर्भा
वात् न स्यात्वोपगमेः । छ॰ जं सामान्येन दूषयति किंचिद्दूषणमिमे स्वमयुक्तेभेवनेपुनः अनिथमर्थ
मारोप्यत्वेनिषेधात् छ॰ जम तं इति गछा ॥ अर्थान्तरविवक्षयावाक्यप्रयोगेवक्तुरनभिप्रेतार्थमेवतर
र्थत्वेनारोप्यारोपितार्थदूषणं छ॰ लं अर्थप्रस्त्वाविषयाभिमुख प्रकारकस्तात्पर्यविषयस्य विवक्षितर
ति सर्वसंतद्दूषणमितिसिद्धिरिति । तदुक्तं । व्यवविभवानार्थाकल्पोपपत्त्याः छ॰ ला निग्रहिसंचये । तत्रव ६९

धावाक्छलनामेदानीं दूषणं वाक्छलं सामान्यछलमुपचारछलं चेति त्रिविधं वाक्छलं अभिधावैपरीत्येनकल्प
नार्थस्यबाधनं । अर्थान्तरविवक्षयाप्रयुक्तस्यानभिमतार्थान्तरविषयाभिधानमारोप्यकल्पितर
स्याभिधेयस्य निषेधो वाक्छलं । अभिधेयान्तरविवक्षयाप्रयुक्तस्य शब्दस्याभिधानान्तरमारोप्यतं
निषेधइत्यर्थः यथा तु । वाच्यव्यकांतरकल्पनायचत वाक्छलमिति तदुक्तं । अविशेषाभिहि
तेर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलमिति । यथा आढ्यो यं नवकंबलवानिति नवशब्दस्य
नत्वमभिप्रेत्य प्रयोगे संख्याभिप्रायमभिधेयमारोप्य निषेध निरूक्तो भवतास्यैकं वक्तारूति एकएवकं
बलम्नस्तत्सिद्ध इति । सामान्यछलं जमे तस्यादृति सामान्ययोगतः तात्पर्यं परीत्येनकल्पि

तार्थस्यबाधनं। उभयत्राऽपि लक्षणाः शाः सामान्यघटकमितिलक्षणनिर्देशेः। अतिसामान्ययोग इति
छत्रवादिनः। अन्यत्र स्थानबीजं एतदुक्तं भवति निर्दिष्टस्यैकस्य यत्सामान्यस्यानभिमतमेव हे
तुत्वादिकं तात्पर्यविषयत्वमारोप्यस्थानभिमतत्वैवविषयेवयो गङ्गशब्दाद्वानाद् नैकोऽतिकल्पादि
रोषोद्भावनमिति।। ब्राह्मणोऽयमनद्यानः संभवति सांगवेदाध्यायत्वं यथापमहोब्राह्मणोऽन्द
ब्राह्मण्यस्यान्यथा नतासंभावनामात्रेणैव शिष्ट इतितत्र ब्राह्मणत्वस्यान्यस्थानत्वोहेतुत्वं तात्पर्यवि
षयत्वमारोप्यहेतुत्वाद्यतिप्रसक्तिरिति। नब्राह्मणत्वमन्दवानत्वोहेतुर्निरासातिरिक्तैकांतत्वा ७०
दिति।। एतदुक्तं भवति अर्थस्यातिसामान्ययोगाद् सद्भूतार्थकिं मनासामान्यघटकमिति उपवा

रमयोगे गुणौ गजादाणिकेषु मुख्यार्थासंभवाद् दादमुपचारछन्नेतु नत्रदाणां न्या क्रियशादेशाल्लक्ष
तीयमानोऽर्थो मुख्यः। यथागङ्गादिशब्दानां गोत्वादिजातिकोटी दलता व्यक्तिरोपणा। किन्तु मुख्यार्थस्य
रूपेतीपकानः उपचारश्च द्विधा यथा गौरन्यतमेयो नेदीनन्त ब्रजेलक्षणा सा मुख्यार्थसंबंधिन्यर्था
न्तरवृत्तिर्यथा गंगायां घोष इति गङ्गायां तीरस्य गंगाशब्दस्य नदीसंबंधिनी तीरे वृत्तिः पलेतु मुख्यार्थवृत्ति
गुणसामान्ययोरि गन्यर्थान्तरे वृत्तिः। यथा सिंहो माणवक इत्यत्र सिंहत्वशौर्यादिगुणसामान्ययो
गितिमाणवके सिंहशब्दस्य वृत्तिः। तदुक्तं अभिधेया विनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते। लक्ष्यमाणगुणैर्योगा
द्वृत्तेरिष्टा तु गौणता।। तत्र गौणे लाक्षणिके चार्थमात्रे विद्वत्त्वानमय योगे।। वक्तुरनाभिमतमेव मुख्यार्थमा

रोप्यतद्‌संभवेनद्‌वग्गाभिधानमुपचारछलं। यथा गंगायां घोषः सिंहो माणवक इति वा प्रयुक्ते वरदराजी

यं जले घोषवासः कथं देवदत्तः सिंह इति मल्लवस्तानमभिधोपचारछलं यथा गंगायां घोषः सिं

हो माणवक इत्यि प्रयुक्ते कथं जले घोषवासः कथं देवदत्तः सिंह इति प्रत्यवस्थानमभियोपचारछता

स्यर्वृत्तिव्यत्ययेनकेनचित्प्रतिषेध इति त्रयाणां संकृतते नो न लक्षणं छलादि तीयादिकं स्यादि

धूसं भवितद्दूरकल्पो द्राय मिति॥ श्रीः॥ ॥इति श्रीवरदराजकविरचिता किंकर

न्यायंप्रस्तवा तेसारसंग्रहः प्रथमपरिच्छेदः॥ शिवमस्तु॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥ रामः

७३

132